

LIISI ESSE

Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas:
sõjakogemus ja selle sõjajärgne tähendus

LIISI ESSE

Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas:
sõjakogemus ja selle sõjajärgne tähendus

Tartu Ülikooli ajaloo- ja arheoloogia instituut, Tartu, Eesti

Kaitsmisele lubatud TÜ humanitaarteaduste valdkonna ajaloo ja arheoloogia instituudi nõukogu otsusega 14. juunil 2016. a.

Juhendaja: Aigi Rahi-Tamm, PhD (Tartu Ülikool)

Oponent: Bradley Woodworth, PhD (University of New Haven)

Doktoritöö kaitsmine toimub 24. augustil 2016. aastal kell 16.15 Tartu Ülikooli senati saalis, Ülikooli 18–204, Tartu.

ISSN 1406-443X

ISBN 978-9949-77-145-5 (trükis)

ISBN 978-9949-77-146-2 (pdf)

Autoriõigus: Liisi Esse, 2016

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

Esimeses maailmasõjas osalenud sõdurite sõjakogemus on teema, millega olen ühel või teisel viisil tegelenud viimased kaheksa aastat. Selle aja vältel kirjutatud teadustööd, avaldatud publikatsioonid ning esitatud konverentsiettekanded jäänuks aga olemata, kui neid ei oleks lugenud/kuulanud, kommenteerinud, kritiseerinud, toimetanud, täiendavate allikate ja kirjandusega varustada aidanud ning muul viisil mu püüdlusi toetanud suur hulk inimesi. Minu siiras tänu kuulub õppejõududele, kaastudengitele ja kolleegidele Tartu Ülikoolist, Eesti muuseumidest ja raamatukogudest, Stanfordini Ülikoolist ning paljudest teistest teadus- ja mäluasutustest Euroopas, Venemaal ja USAs. Eriliselt soovin tänada Eesti Rahvusarhiivi ning akadeemik Tõnu Tannbergi, kelle eestvedamisel on viimastel aastatel teoks saanud rida Esimese maailmasõja alaseid projekte, millesse siinkirjutajal on olnud võimalus ühel või teisel viisil panustada.

Olen ääretult tänulik oma juhendajale dr Aigi Rahi-Tammele, kes on mind bakalaureuseõpingutest alates väsimatult toetanud, aidanud omandada teadmisi ja kogemusi publikatsioonide avaldamise, ettekannete pidamise, kontaktide loomise, projektide kirjutamise ning lugematu hulga muude teadustööga seotud tegevuste vallas. Juhendaja on minusse süstinud nõudlikkust, põhjalikkust ja kriitikameelt, kustutamata samas edasipüüdlikkust ning kirge oma uurimisteema vastu. Suuresti tänu juhendaja toele on mu huvi teadusmaailma vastu aasta-aastalt vaid kasvanud.

Minu suurim tänu kuulub abikaasa Edwinile, kes on mu kõrval õpingute algusest alates seisnud, koos minuga rõõmu ja uhkust tundnud, aga ka mind vajadusel julgustanud ning lohutanud. Tänu Edwini toele olen saanud end teostada ja proovile panna, olen suutnud uutele katsumustele vastu seista ning neid ületada. Raske on ette kujutada toetavamat ja armastavamast abikaasast.

Aitäh, perekond, sõbrad, õppejõud ja kolleegid! Pühendan selle töö teile.

SISUKORD

VÄITEKIRJAGA SEOTUD PUBLIKATSIOONID	8
1. SISSEJUHATUS	9
1.1. Uurimisvaldkond ja uurimisprobleemi koht selles	9
1.1.1. Esimene maailmasõda kui “unustatud sõda” Ida-Euroopas.....	9
1.1.2. Historiograafia	14
1.2. Doktoritöö ülesanne.....	21
1.2.1. Uurimisülesande püstitus.....	21
1.2.2. Töö ülesehitus	22
1.3. Allikad ja metoodika	25
1.3.1. Allikad. Egodokumentide kujunemine	25
1.3.2. Metoodika.....	31
2. ARTIKLID.....	37
3. TÖÖ PÕHITULEMUSED JA EDASISED UURIMISSUUNAD	162
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	177
Arhiivimaterjalid	177
Kirjandus	178
Ajakirjandus, perioodilised väljaanded	198
Käsitõlkes kirjalised materjalid	199
Internetileheküljed.....	199
SUMMARY.....	200
ELULOOKIRJELDUS	204
CURRICULUM VITAE	206

VÄITEKIRJAGA SEOTUD PUBLIKATSIOONID

- I. **Liisi Esse.** Estonian Soldiers in World War I: A Distinctive Experience of a Small Nation in the Russian Army. – Russia's Great War and Revolution, 1914–1922: The Frontline Experience. Toim. Laurie Stoff, Anthony Heywood, Boris Kolonitskii, John Steinberg. Bloomberg, Indiana: Slavica Publishers of Indiana University, 2017 [ilmumas].
- II. **Liisi Esse.** Kuidas mõjutas Vene armee rahvuslik taustsüsteem eesti sõdurite sõjakogemust ja rahvusluse arengut Esimeses maailmasõjas? – Esimene maailmasõda ja Eesti. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 22(29). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014. Lk 132–155.
- III. **Liisi Eglit.** The Experience of Returning. Estonian World War I Soldiers' Return to Society. – Frontwechsel. Österreich-Ungarns "Grosser Krieg" im Vergleich. Toim. Wolfram Dornik, Julia Walleczek-Fritz, Stefan Wedrac. Wien; Köln; Weimar: Böhlau, 2014. Lk 71–90.
- IV. **Liisi Esse.** "Nii oleme 20 aastat sunnitud olnud kiratsema omariikluse juures..." Esimese maailmasõja invaliidide toetused ja ühiskondlik positsioon 1920.–1930. aastate Eestis. – Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 24(31). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2016 [ilmumas].
- V. **Aigi Rahi-Tamm, Liisi Esse.** Sõjaveteranid NKVD ees: Esimese maailmasõja peegeldused veerand sajandit hiljem. – Esimene maailmasõda ja Eesti. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae, 22(29). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014. Lk 391–411.

1. SISSEJUHATUS

1.1 Uurimisvaldkond ja uurimisprobleemi koht selles

1.1.1 Esimene maailmasõda kui “unustatud sõda” Ida-Euroopas

Pisut enam kui sajand tagasi alanud ning neli sündmusterohket aastat väldanud Esimene maailmasõda tõi kaasa pöördelised arengud: sõja käigus lagunesid impeeriumid, kerkisid esile rahvusriigid ning toimusid olulised muutused sõjapidamises, teaduses ja ühiskondlikus korralduses. Esimese maailmasõja totaalset ja globaalset iseloomu ning sõja tulemusi, mis ei rahuldanud võitjariikegi, võib näha sündmusteahelana, mis juhatas sisse konfliktiderohke 20. sajandi ning mängis olulist rolli selles, et vaid parkümmend aastat hiljem puhkes veelgi mastaapsem ning julmem Teine maailmasõda.

Esimene maailmasõda puudutas toonaseid Eesti alasid mitmel moel. Ehkki Eestimaa kubermang ja Liivimaa kubermangu põhjaosa jäid kuni 1917. aasta sügiseni otsesest sõjategevusest kõrvale,¹ tundis ühiskond teravalt sõjaga kaasnenud majanduslikku survet ning sotsiaalseid probleeme. Viimaseid võimendas, osaliselt ka põhjustas ligi 80 000 eesti mehe mobiliseerimine Vene armeesse, kellest kümnendik hukkus sõja vältel või jäi teadmata kadunuks.² Kiiret ja võidukat lõppu töötanud, ent tegelikkuses pikale veninud sõda tõi kaasa rea läbielamisi ja emotsioone, hõlmates patriotismi ja võitlusindu, aga ka pettumust, protestivaimu ning sõjatüdimust. Polnud peret, keda sõda ei oleks otseselt või kaudselt puudutanud.

Maailmasõja vältel Vene impeeriumis toimunud poliitilised ja ühiskondlikud protsessid kulmineerusid 1917. aastal Veebruarirevolutsiooni ning oktoobripöördega. Eestile andis Vene keisririigi lagunemine võimaluse kuulutada välja omariiklus, ent tõi kaasa ka Saksa okupatsiooni ning heitlused vabariigi püsimise nimel. Ilmasõja-aastatel hoogsalt arenenud rahvustunne ning võõrandumine keisrivalitsusest, samuti eestlastest sõdurite ja ohvitseride tsaariarmees saadud

---

¹ Arvestamata 1915. a üksikuid õhurünnakuid, kandus otsene sõjategevus Eesti aladele alles 1917. a sügisel. Septembri lõpus operatsiooni “Albion” raames Baltikumis pealetungi alustanud Saksa armee vallutas lühikese ajaga Lääne-Eesti saared ning vangistas enamiku seal paiknenud Vene vägedest, nende seas 1600 eestlast. Eesti mandriosa vallutati 1918. a veebruaris. Vt lisaks: **Hanno Ojalo**. Saaremaa sõjatuules. Sügis 1917. Kuressaare, 2007.

² Kuni viimase ajani puudusid täpsed andmed Esimeses maailmasõjas osalenud eestlaste arvu kohta ning historiograafias nimetati toonastelt Eesti aladelt Vene armeesse mobiliseeritud meeste hinnanguliseks suurusjärguks 100 000. Eesti sõdureid puudutava allikmaterjali (kutsealuste ja väkkevõetute nimekirjade, teenistuslehtede) põhjalikuma analüüsi tulemusel on nüüdseks selge, et koos väljaspoolt Eesti- ja Liivimaad mobiliseeritutega oli eesti sõdurite koguarv Esimeses maailmasõjas tõepoolest 100 000, ent toonastelt Eesti aladelt 1914–1917 Vene armeesse võetud meeste arv oli väiksem, ligikaudu 80 000. Vt lisaks: **Tõnu Tannberg**. “Selle sajatuhandelise massi elu-olust ja saatusest suures rahvaste heitluses on vähe tehtud juttu...” Ilmasõjaaegsetest mobilisatsioonidest Eestis aastail 1914–1917. – Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast. Koost. Tõnu Tannberg. Tartu, 2015. Lk 9–20.

teadmised, oskused ja kogemused on põhjused, miks Esimest maailmasõda võib näha eellooda Eesti Vabariigi sünnile ning Vene kodusõja tõmbetuultes püsijäämisele.³

Paljude riikide jaoks ei lõppenud sõjategevus 1918. aasta novembris, vaid kestis brutaalsete *jätkusõdade* ning paramilitaarsete kampaaniate vormis 1920. aastate alguseni.⁴ Seetõttu on eelkõige idarindele keskenduv asjalookirjutuses võetud kasutusele mõiste *pikk Esimene maailmasõda*, mis hõlmab lisaks ilma sõjale Vene kodusõda ning Ida-Euroopa riikide võitlusi iseseisvuse ja territoriaalsete lisanduste nimel.⁵ Eestis kestis vabariigi püsijäämise kindlustanud Vabadussõda 1920. aasta alguseni. Lisaks sõdurite ja ühiskonna läbielamiste vahetule mõjutamisele avaldasid jätkusõjad mõju Esimese maailmasõja hilisemale mõtestamisele, väärtustamisele ja mäletamisele.

Vaatamata Esimese maailmasõja olulisusele, teatakse seda nii Eestis kui ka mujal Ida-Euroopas ja Venemaal pigem “unustatud sõjana”. Tegemist pole olnud prioriteetse uurimisteedega regiooni ajaloo teaduses, samuti ei ole ilma sõja mäle(s)tamiseks korraldatud suuremaid üritusi ega läbi viidud mastaapseid projekte ühiskondlikul-poliitilisel tasandil.⁶ Seevastu Lääne-Euroopa ajalookirjutuses ja ühiskondlikul maastikul on ilma sõda püsinud selle lõpust saadik olulise teemana, pälvides erakordselt laialdast tähelepanu 2014. aastal, mil tähistati sajandi möödumist sõja puhkemisest. Põhjused, miks Esimene maailmasõda on idas ja läänes sedavõrd erinevat positsiooni omanud, peituvad ilma sõja-alase kultuurimälu, sh ajalookirjutuse ning kollektiivse mälu erinevates kujunemislugudes 20. sajandi vältel ning neid mõjutanud tegurites.⁷

---

³ Esimese maailmasõja, rahvusväeosade ja Vabadussõja seoste kohta vt lisaks: **Mati Krõönström**. Kaptenite ja leitnantide sõda. Eesti sõjaväe juhtkond Vabadussõjas 1918–1920. Tallinn, 2009. Eesti rahvusväeosad 1917–1918. Antoloogia. Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost 7. Koost. Ago Pajur, Tõnu Tannberg. Tartu, 2015. **Ago Pajur**. Eesti riigikaitsepoliitika aastail 1918–1934. Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost 2. Tartu, 1999. Vt ka doktoritöö artikleid 1 ja 2.

⁴ Nn jätkusõdadena (ingl “wars after the war”, ka “continuation wars”) mõistetakse Esimese maailmasõja lõpule järgnenud aastatel toimunud sõjalisi konflikte, mis puudutasid eelkõige Ida-Euroopa riike ja Venemaad, samuti nt Iirimaad, Kreekat ja Türgit ning olid paljuski seotud maailmasõja pärandiga, sh selle käigus või mõjul toimunud impeeriumide lagunemise ja rahvusriikide sünni, aga ka oktoobripöörde ning vasakpoolsete ideede levimisega. **Peter Gatrell**. War after the war: conflicts, 1919–23. – A companion to World War I. Toim. John Horne. Chichester; Malden, 2010. Lk 558–575. War in Peace: Paramilitary Violence in Europe after the Great War. Toim. Robert Gerwarth, John Horne. Oxford; New York, 2012.

⁵ Vt lähemalt: **Oliver Janz**. The Long War. – Re-visiting World War I. Interpretations and Perspectives of the Great Conflict. Toim. Jaroslaw Suchoples, Stephanie James. Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Wien, 2016. Lk 531–544.

⁶ Vt ka: **Tõnu Tannberg**. Saateks. Lisandusi suure ilma sõja kui “unustatud sõja” tundmaõppimiseks. – Esimene maailmasõda ja Eesti. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 22(29). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu, 2014. Lk 5–14.

⁷ Kultuurimälu võib defineerida kui väärtuste, artefaktide, institutsioonide ja praktikate süsteemi, mis säilitab minevikku oleviku ja tuleviku jaoks. **Aleida Assmann**. Theories of Cultural Memory and the Concept of ‘Afterlife’. – Afterlife of events: perspectives on mnemo-

1920.–1930. aastatel pandi Lääne-Euroopas alus Esimese maailmasõja kui *Suure sõja* uurimisele, analüüsides sõja tekkepõhjuseid ja lahingutegevust, kogudes dokumente ja sõjasündmused läbi elanud isikute (eelkõige poliitikute ja sõjaväelaste) mälestusi.⁸ Maailmasõja olulisusest lääneriikide toonases ühiskondlikus teadvuses annavad tunnistust sõdadevahelisel perioodil rajatud mälestussambad, avaldatud ilukirjandus, linastunud filmid ning sõjaga seonduvatel tähtpäevadel toimunud üritused. Ida-Euroopa vast loodud riikides ning Nõukogude Venemaal varjutasid ilmasõja tähtsust sellele vahetult järgnenud ning uute riikide sünnilooga tihedamalt seotud jätkusõjad. Nõukogude Venemaal mõjutas sõja uurimist ajalooteaduse ja kollektiivse mälu tugev politiseeritus ja ideologiseeritus.⁹ Ida-Euroopas jättis aga ajaloosündmuste väärtustamise tihe sidumine uute riikide natsiooniloome (*nation-building*) protsessidega sõdadevahelisel perioodil vähe võimalusi ilmasõja sündmuste ajalooteadvusesse paigutumiseks.¹⁰

---

history. Toim. Marek Tamm. Basingstoke; New York, 2015. Lk 79–94, siin lk 81. Selliselt defineerituna hõlmab kultuurimälu mh ka ajalooteadust ja kollektiivset mälu. Vt lähemalt: **Marek Tamm**. Ajalugu, mälu ja mäluajalugu: uutest suundadest kollektiivse mälu uuringutes. – Ajalooline Ajakiri 2013, nr 1(143), lk 111–134. **Marek Tamm**. Semiotic Theory of Cultural Memory: In the Company of Juri Lotman. – Ashgate Research Companion to Memory Studies. Toim. Siobhan Kattago. Farnham, 2014. Lk 127–141.

⁸ **Jay Winter, Antoine Prost**. The Great War in history: debates and controversies, 1914 to the present. New York, 2005. Lk 6–15.

⁹ **Karen Petrone**. The Great War in Russian Memory. Bloomington, 2011. Lk 246–281. **Е. С. Сенявская**. Память о Первой мировой войне в России и на Западе: исторические условия и особенности формирования. – Великая война: сто лет. Toim. М. Ю. Мягков, К. А. Пахалюк. Москва, 2014. Lk 13–22. **Karen Petrone**. The Great War and the Civil War in Russian Memory. – Russian Culture in War and Revolution, 1914–22. Book 2. Political Culture, Identities, Mentalities, and Memory. Toim. Murray Frame *et al.* Bloomington, 2014. Lk 259–272. Ülevaadet sõdadevahelisest Vene historiograafiast ning emigratsioonis säilinud olulisematest kollektisioonidest vt: **Б. Д. Козенко**. Отечественная историография Первой мировой войны. – Новая и новейшая история 2001, nr 3, lk 3–27, siin lk 3–10. **С. Ф. Свилац**. Российская историография Первой мировой войны. – Белорусский журнал международного права и международных отношений 2004, nr 4, lk 68–72. **А. В. Попов**. Документы по истории Первой мировой войны в музеях и архивах русского зарубежья. – Российские и славянские исследования 2007, nr 2, lk 115–126.

¹⁰ **Tomas Balkelis**. Memories of the Great War and the Polish-Lithuanian Conflict in Lithuania. – The Empire and Nationalism at War. Toim. Eric Lohr *et al.* Bloomington, 2014. Lk 241–256, siin lk 251–256. **Christoph Mick**. Poola-Ukraina kodusõda Ida-Galiitsias: ajalugu ja mälestamine. – I maailmasõda Ida-Euroopas – teistsugune kogemus, teistsugused mälestused. Great War in Eastern Europe – Different Experience, Different Memories. Eesti Sõjaajaloo Aastaraamat = Estonian Yearbook of Military History 5(11). Toim. Toomas Hiio. Viimsi; Tallinn, 2015. Lk 76–95. Vt ka: **Melissa Bokovoy**. Commemorating Serbia's Wars of National Liberation, 1912–1918. – Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the present. Toim. Maria Bucur, Nancy Meriwether Wingfield. West Lafayette, 2001. Lk 236–254. **Maria Bucur**. Commemoration of December 1, 1918 and National Identity in Twentieth Century Romania. – Staging the Past, lk 286–326. Natsiooniloome/rahvuse-ehitamise kontseptsioonist vt lähemalt: **Reigo Lokk**. Sepistades natsiooni: taasiseseisvunud Eesti etnopolitiilised konfliktid. Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 35. Tartu, 2015. Lk 8–9, 60–68.

Eestis seati 1920. aastatel, eriti jõuliselt 1930. aastatel rõhk Vabadussõja kui Eesti riikliku iseseisvuse võitluse ajastu uurimisele ja mäletamisele. Vabadussõja mälestuse jäädvustamiseks loodi mitmeid organisatsioone; keskseks kujunesid Vabadussõja Ajaloo Komitee (VAK) mastaapsed kampaaniad vastavasisulise materjali kogumiseks ning sõja mälestuse talletamiseks.¹¹ Mõnevõrra sai VAKi tegevusest osa ka ilmasõda: komitee kogus aktiivselt 1917. aasta sündmuste ning eesti rahvusväeosade loomise ja tegevusega seonduvat ainet, lisaks laekus VAKile kümneid memuaare veteranidelt, kes olid osalenud nii Esimeses maailmasõjas kui ka Vabadussõjas. Siiski jäi ilmasõda sõdadevahelises ajalookirjutuses, samuti ilukirjanduses tuntavalt Vabadussõja varju.¹²

Ehkki 20. sajandi teisel poolel kaotas Esimene maailmasõda Lääne-Euroopa ühiskondlikus teadvuses keskse koha Teisele maailmasõjale, jätkus selle uurimine jõudsalt. Pärast 1940.–1950. aastate madalseisu algas 1960. aastatel Esimese maailmasõja historiograafias intensiivne areng, mis on kestnud tänini.¹³ Seevastu Ida-Euroopa riikides leidis kommunistliku režiimi oludes aset tugev nihe jätkusõdadesse suhtumises ning süvenes ilmasõja ümber püsitud vaikus.¹⁴ Ajal, mil Lääne-Euroopas koguti aktiivselt Esimese maailmasõja veteranide mälestusi, lindistati audio- ja videointervjuusid ning astuti olulisi samme ilmasõjaga seotud ajaloo-uurimises, leidsid Ida-Euroopas ideoloogiliselt survestatud rõhuasetustega käsitlemist vaid üksikud Esimese maailmasõja episoodid ning puudusid laiemad sõda dokumenteerivad aktsioonid.¹⁵

Nõukogude Liidu lagunemisega kaasnenud Ida-Euroopa ja Venemaa ajalooteaduse vabanemine senise režiimi survest ei toonud Esimese maailmasõja uurimise ja mäle(s)tamise osas kaasa olulisi muutusi. Taasiseseisvunud riikides, sh Eestis on ajalookäsitlused ja kollektiivne mälu keskendunud eelkõige

---

¹¹ **Andero Nimmer.** Vabadussõja Ajaloo Komitee (1926–1940). Magistritöö. Juhendaja Ago Pajur. Tartu, 2013.

¹² Sõdadevahelises Eestis ilmus vaid üksikuid Esimese maailmasõja aastatele pühendatud ajalookäsitlusi. Vt nt: **Herbert Grabbi.** Maailmasõda. Tallinn, 1932. **Nikolai Reek.** Saaremaa kaitsmine ja vallutamine a. 1917 = La défense et la conquête de l'île Saaremaa en 1917. Tallinn, 1937. **Hans Kruus.** Saksa okkupatsioon Eestis. Tartu, 1920. Maailmasõda 1914–1918, I–IV. Toim. August Hanko. Tartu, 1939–1940. Esimese maailmasõja alase ilukirjanduse kohta vt: **Tiina Ann Kirss.** Esimene maailmasõda eestlaste mälestustes. – Esimene maailmasõda eesti kultuuris. Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised = Proceedings of the Institute of the Estonian Language and Culture 17. Toim. Mirjam Hinrikus, Ave Mattheus. Tallinn, 2015. Lk 145–194, siin lk 186.

¹³ **Jay Winter, Antoine Prost.** The Great War in history, lk 15–22.

¹⁴ Nõukogude-aegsest Vene ja Ida-Euroopa historiograafiast vt lisaks: **Karen Petrone.** The Great War and Russian Memory, lk 282–289. **Б. Д. Козенко.** Отечественная историография, lk 10–19.

¹⁵ Eestis ilmunud käsitlustest vt nt: **Arnold Takkin.** Eesti Esimese maailmasõja aastail. Tallinn, 1961. Eesti Esimese maailmasõja ajajärgul 1914–1917: materjalide kogumik. 1.–3. osa. Tallinn, 1952. **Vassili Külaots.** Revolutsioonilisest liikumisest Vene armee Eestis asuvais väeosades aastail 1914–1917. Tallinn, 1957.

Teise maailmasõja ning nõukogude perioodi valusatele teemadele; ühiskondlikus teadvuses on ilmasõjast olulisemal kohal olnud riikliku iseseisvusega tihedalt seotud jätkusõjad. Venemaal on ajaloo uurimise arenguid pärssinud pärast 1990. aastaid taas aktualiseerunud ajaloo ja mälu küsimuste poliitiseerumine.¹⁶

Sajandi möödumine Esimese maailmasõja algusest 2014. aastal tõi selgelt nähtavale erinevad positsioonid, mida ilmasõda lääne ja ida kollektiivses mälus ning ajalooteaduses hoiab. Kui Lääne-Euroopas, Kanadas, Austraalias ning mitmel pool mujalgi tähistati seda ajaloolist verstaposti aastatepikkuste riiklike mälestusprojektide, suurejooneliste konverentside, lugematu hulga publikatsioonide ning näitustega, siis Ida-Euroopas ja Venemaal ilmasõda võrreldavat tähelepanu ei pälvinud.¹⁷ Siiski toimus juubeliaasta vajaliku katalüsaatorina, millega kaasnes ka idas rida publikatsioone, konverentse, näitusi ning projekte.¹⁸ Samuti suurendasid senise historiograafia kitsaskohtadele tähelepanu juhtinud kogumikud ning idas avaldatud uurimuste kvalitatiivne ja kvantitatiivne tõus lääne ajaloolaste huvi Ida-Euroopa ja Venemaa ilmasõja-kogemuse vastu tervikuna. Ehkki Esimesele maailmasõjale pühendatud juubelihõnguline tähelepanu võib jääda episoodiliseks, on see kasvatanud arusaama, et idarindel aset leidnud sündmuste ja protsesside analüüsimine ning kõrvutamise läänerrindel toimunuga on Esimese maailmasõja kompleksseks analüüsiks hädavajalik etapp.

---

¹⁶ Venemaa mälu- ja ajaloopoliitika (*politics of memory, politics of history*) kohta vt: **Vera Tolz**. *Modern Russian Memory of the Great War, 1914–20. – The Empire and Nationalism at War*, lk 257–285. **Karen Petrone**. ‘Now Russia returns its history to itself’. *Russia celebrates the centenary of the First World War. – Remembering the First World War*. Toim. Bart Ziino. Abingdon; New York, 2015. Lk 129–145.

¹⁷ Hea ülevaate Esimese maailmasõja juubeliaastaga seotud üritustest ja projektidest annab veebileht: **First World War Centenary**. www.1914.org [25.01.2016].

¹⁸ Eesti kontekstis väärib eraldi märkimist Eesti Rahvusarhiivi uuenduslik ning edukas ühisloomeprojekt, mille eesmärk on kaasata kõik huvilised ilmasõjast osa võtnud eesti sõdurite arhiividokumentidest ülesleidmisse ja indekseerimisse, aga ka fotode jm lisamaterjalide üleslaadimisse vastavasse veebikeskkonda. Projekt on aidanud leida kindlamaid teateid Eesti aladelt Esimesse maailmasõtta mobiliseeritud meeste kohta ning tõestanud seda, et ilmasõda pakub huvi ka väljaspool akadeemilisi ringkondi. Vt lähemalt rahvusarhiivi veebilehelt: **100 aastat ilmasõjast**. www.ilmasõda.ee [25.01.2016]. Lisaks korraldasid Eesti teadus- ja mäluasutused viimastel aastatel viis suuremat Esimesele maailmasõjale pühendatud konverentsi, koostatud on näitusi ning avaldatud publikatsioone.

1.1.2. Historiograafia

Esimese maailmasõja historiograafiast ammendava ülevaate pakkumine nõuaks eraldiseisvat käsitlust ega ole siinse töö eesmärk.¹⁹ Küll aga on doktoritöö seisukohast oluline tõsta esile senise ajalookirjutuse peamisi arengusuundi ja tulemusi, samuti lünki, mille täitmisesse käesolev töö panustab. Seejuures väärib märkimist, et tulenevalt eespool avatud ilmasõja-alase kultuurimälu kujunemisloost 20. sajandi vältel on kuni viimase ajani Ida-Euroopas ja Venemaal publitseeritud uurimused mahult ja fookuselt paljuski erinenud Lääne-Euroopas ja Põhja-Ameerikas avaldatud käsitlustest, mistõttu on ilmasõja ida- ja läänerrinde sündmuste ja protsesside, samuti siinse töö keskmes oleva sõdurite sõjakogemuse analüüsil püstitatud võrdlemisi erinevaid uurimisküsimusi ning rakendatud eripalgelisi meetodeid.

Lääne-Euroopas ja Põhja-Ameerikas publitseeritud ning eelkõige läänerrindele pühendatud maailmasõja alane historiograafia on ääretult mahukas, olles kujunenud ligi sajandi vältel ning saanud mõjutusi ajalooteadust suunanud pööretest, nagu sotsiaalajaloo meetodite laiem kasutuselevõtt 1960.–1970. aastatel ning sellele järgnenud kultuuriloo ja mäluajaloo esiletõus.²⁰ Esimese maailmasõja kultuurimälu teenekas uurija Jay Winter on kirjutuse arengu olulise mõjutajana rõhutanud Vietnami sõda, kuivõrd selle valguses asuti mitmeid ilmasõja aspekte ümber mõtestama, tähtsustades sõja vägivaldset ja traagilist külge.²¹ Ehkki poliitilise ja militaarajaloo valda kuuluvad uurimused omavad ka tänases historiograafias olulist positsiooni,²² on alates 1970. aastatest hakatud järjest suuremat tähelepanu pöörama sõja ühiskondlikele ja kultuurilistele aspektidele ning mälu ja mäletamist puudutavatele teemadele. Suunale on aluse pannud ja seda hiljem kujundanud eelkõige Paul Fusselli ja Jay Winteri monumentaalsed käsitlused sõjasündmuste, mälu ning kultuuri seostest.²³

---

¹⁹ Põhjalikumad ülevaadet Esimese maailmasõja historiograafiast vt: **Jay Winter, Antoine Prost.** The Great War in history. Kokkuvõtva ülevaate Esimese maailmasõja uurimissuundadest annab ka Jay Winteri sissejuhatav essee 2014. a Cambridge'i ülikooli välja antud kolmeosalisele kogumikule: **Jay Winter.** General introduction. – The Cambridge History of the First World War. Vol. 1: Global War. Toim. Jay Winter, Centre de recherche de l'Historial de Péronne. Cambridge; New York, 2014. Lk 1–10. Ülevaadet Vene historiograafiast vt: **Б. Д. Козенко.** Отечественная историография. **С. Ф. Свилас.** Российская историография. **Joshua Sanborn.** Twenty-First-Century Views of Russia's Great War Effort. – Russian Studies in History 2013, nr 51/3, lk 3–6.

²⁰ 1960.–1970. aastad tähistasid ühtlasi perioodi, mil asuti suuremal hulgal sõdurite mälestusi publitseerima. **Jay Winter, Antoine Prost.** The Great War in history, lk 18–19.

²¹ **Jay Winter.** General Introduction, lk 4.

²² Vt nt: **Christopher Clark.** Uneskõndijad: kuidas Euroopa 1914. aastal sõjateele asus. Tallinn, 2015. Läänes avaldatud, ent idarinde kontekstis olulistest käsitlustest tasub esile tuua Norman Stone'i klassikalist ning siiani üht sisukaimat uurimust: **Norman Stone.** The Eastern Front, 1914–1917. New York, 1975.

²³ **Paul Fussell.** The Great War and modern memory. London; New York, 1975. **Jay Winter.** Sites of memory, sites of mourning: the Great War in European cultural history. Cambridge; New York, 1995. **Jay Winter.** Remembering war: the Great War between memory and history in the 20th century. New Haven, 2006.

Ida-Euroopa ja Venemaa historiograafias leidis sarnane pööre aset tunduvalt hiljem, saades suuresti alguse Jelena Senjavskaja ja Olga Poršneva 1990. aastate teisel poolel ning 2000. aastate alguses ilmunud sõja ühiskondlikele ja psühholoogilistele aspektidele ja nn tavainimese läbielamistele keskendunud uurimustest,²⁴ ning hoogustudes eriti viimasel kümnendil.²⁵ Eestis on taasiseseisvumise järgsed aastakümned teiste Ida-Euroopa riikidega sarnaselt kulunud nõukogude perioodil uurimata jäänud teemadele, nagu ilmasõja poliitilis-militaarsed aspektid (mobilisatsioonid, lahingutegevus, armee ülesehitus),²⁶ eesti päritolu ohvitserkond²⁷ ning rahvusväeosad.²⁸

2014. aasta tähendas Esimese maailmasõja historiograafia jaoks olulist versteposti, kasvatades uurimuste arvu ning mitmekesistades neis käsitletavaid teemasid. Nii on Venemaal ja Ida-Euroopas hakanud viimastel aastatel jõuliselt arenema ilmasõjaga seotud ühiskondlikke ja majanduslikke aspekte ning mälu ja mäle(s)tamist käsitlevad uurimissuunad.²⁹ Samasugust trendi võib täheldada

---

²⁴ **Е. С. Сеньявская.** Человек на войне. Историко-психологический очерк. Москва, 1997. **Е. С. Сеньявская.** Психология войны в XX веке: исторический опыт России. Москва, 1999. **О. С. Поршнева.** Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат России в период первой мировой войны (1914 – март 1918 гг.). Екатеринбург, 2000. **О. С. Поршнева.** Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны. Москва, 2004. Vt ka kogumikku: Первая мировая война. Пролог XX века. Toim. В. Л. Мальков. Москва, 1998. Hilisematest käsitlustest ja kogumikest vt nt: **Е. С. Сеньявская.** Противники России в войнах XX века. Эволюция “образа врага” в сознании армии и общества. Москва, 2006. Lk 62–123. Военно-историческая антропология. Ежегодник, 2002; 2003/2004; 2005/2006. Toim. Е. С. Сеньявская. Москва, 2002–2006.

²⁵ Vt lisaks: Первая мировая война: Историографические мифы и историческая память. Монография в 3 кн. Toim. О. В. Петровская. Москва, 2014. **Б. Д. Козенко.** Отечественная историография, lk 19–27.

²⁶ Vt nt: **Tõnu Tannberg.** Eesti mees Vene kroonus. Uurimusi Baltikumi ja Venemaa sõjaajaloost impeeriumi perioodil 1721–1917. Tartu, 2011. **Mati Kröönström.** Reservväelaste mobilisatsioon Eesti- ja Liivimaal 31. juulil 1914. – Verbum habet Sakala: Korp! Sakala koguteos. Tartu, 1994. Lk 184–196. **Mati Öun.** Võitlused Läänemeres 1914–1918: Esimene maailmasõda koduvetes. Tallinn, 2011.

²⁷ Vt nt: **Mati Kröönström.** Eesti ohvitserid – Georgi ordeni kavalierid. – Ajalooline Ajakiri 1998, nr 2, lk 49–64. **Mati Kröönström.** Tsaariarmees teeninud eesti soost kaadriohvitseride sotsiaalsest päritolust. – Ajalooline Ajakiri 2000, nr 3, lk 43–50. **Mati Kröönström.** Eesti rahvusest kaadriohvitserid Vene armees aastail 1870–1917. – Vene aeg Eestis. Uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 14(21). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu, 2006. Lk 317–344.

²⁸ Vt nt: Rahvusväeosade loomisest Eestis: mälestusi ja kirju aastatest 1917–1918. Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost 1. Koost. Ago Pajur, Tõnu Tannberg. Tartu, 1998. 1. Eesti polgu komitee protokollid 1917–1918: allikapublikatsioon. Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost 3. Koost. Ago Pajur, Tõnu Tannberg. Tartu, 2001. **Vitali Lokk.** Eesti rahvusväeosad 1917–1918: formeerimine ja struktuur. Tallinn, 2008.

²⁹ Vt nt: Первая мировая война в истории Беларуси, России и мира: Материалы Международной конференции 28–29 апреля 2011 г. Могилев. Москва, 2011. Россия и Первая мировая война: экономические проблемы, общественные настроения, международные отношения. Сборник статей. Toim. Ю. А. Петров. Москва, 2014. Россия в годы

ka Läti ja Leedu historiograafias.³⁰ Eestis on ilmunud või peagi ilmumas sõja poliitilisi, militaarseid ja ühiskondlikke aspekte kõrvuti analüüsivaid artiklikogumikke,³¹ tähelepanuväärsena on ilmavalgust näinud esimene ilmasõda eesti kultuuri konteksti paigutav kogumik.³² Põhjalikku käsitlemist on leidnud sellised uudsed teemad nagu baltisakslaste olukord sõjaaegsetes Balti kubermangudes³³ ning Eesti põhjamaine identiteet ja aktivistlik regionalism.³⁴ Avaldatud on ka uuendusliku lähenemisega allikapublikatsioone ja antoloogiaid.³⁵

Rahvusvahelisel areenil on jõudsalt hoogu kogumas globaalne või nn transnatsionaalne ajalookirjutus, mis kõrvutab erinevate riikide ja rahvaste läbi-

---

Первой мировой войны: экономическое положение, социальные процессы, политический кризис. Тоим. Ю. А. Петров. Москва, 2014. Первая мировая война и проблемы российского общества: материалы международной научной конференции 20–21 ноября 2014 г. Санкт-Петербург, 2014. Ülevaadet Vene sõjaaegsele ühiskonnale pühendatud historiograafiast vt: **E. Ю. Семенова**. Историография проблемы мировоззрения российского общества в Первую мировую войну. – Известия Самарского научного центра РАН 2011, nr 3, lk 213–221. Vt ka: **Maria Bucur-Deckard**. Heroes and victims: remembering war in twentieth-century Romania. Bloomington, 2009.

³⁰ Vt Läti Sõjamuuseumi 2014. a ja 2015. a kogumikke (põhinevad osaliselt Riias 2014. a suvel korraldatud konverentsi ettekannetel): Latvijas Kara muzeja gadagrāmata = Latvian War Museum Yearbook XV. Toim. Juris Ciganovs. Rīga, 2014. Latvijas Kara muzeja gadagrāmata = Latvian War Museum Yearbook XVI. Toim. Juris Ciganovs. Rīga, 2015. Klaipeda ülikoolis algas 2015. a Leedu ja Ida-Preisi ilmasõjamälule keskenduv projekt (“Pirmojo pasaulinio karo atminimas: Lietuvos ir Rytprūsių lyginamoji analizė (iki 1939 metų)”; projekti juht dr Vasilijus Safronovas), mille tulemused publitseeritakse 2018. a ilmuvast kogumikus. Baltikumi kohta avaldatud uurimustest tasub esile tuua ka Mark R. Hatlie käsitlust Riia sõjaaegse toimimise kohta. **Mark R. Hatlie**. Riga at War: 1914–1919. War and Wartime Experience in a Multiethnic Metropolis. Marburg, 2014.

³¹ Esimene maailmasõda ja Eesti. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 22(29). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu, 2014. I maailmasõda Ida-Euroopas – teistsugune kogemus, teistsugused mälestused. Great War in Eastern Europe – Different Experience, Different Memories. Eesti Sõjaajaloo Aastaraamat = Estonian Yearbook of Military History 5(11). Toim. Toomas Hiio. Viimsi; Tallinn, 2015. Esimene maailmasõda ja selle järelkajad Eestis. The First World War and its Echoes in Estonia. Ajalooline Ajakiri 2016, nr 1 (155). Toim. Mart Kuldkepp *et al.* Lähiajal on ilmunas ka 2015. a Eesti Sõjamuuseumi konverentsil esitatud ettekannetel põhinev aastaraamat ning Eesti Rahvusarhiivi järjekordne ilmasõdajale pühendatud artiklikogumik.

³² Esimene maailmasõda eesti kultuuris. Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised = Proceedings of the Institute of the Estonian Language and Culture 17. Toim. Mirjam Hinrikus, Ave Mattheus. Tallinn, 2015.

³³ **Aadu Must**. Von Privilegierten zu Geächteten. Die Repressalien gegenüber deutschbaltischen Honoratioren während des Ersten Weltkrieges. Tartu, 2014. **Aadu Must**. Muutugu ja kadugu! Baltisakslased ja Esimene maailmasõda. Tartu, 2016. Teema uuenduslikkusest Eesti ajaloomaastikul vt: **Tiit Roseberg**. Esimene maailmasõda ja Eesti. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2015, nr 4, lk 136–139.

³⁴ **Mart Kuldkepp**. Estonia Gravitates Towards Sweden: Nordic Identity and Activist Regionalism in World War I. Dissertationes philologiae scandinavicae Universitatis Tartuensis 3. Tartu, 2014.

³⁵ Eestlased ilmasõdjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõdast. Koost. Tõnu Tannberg. Tartu, 2015. Eesti rahvusväeosad 1917–1918. Antoloogia.

elamisi ajas ning ruumis.³⁶ Võrreldes mitmesuguseid sündmusi ja protsesse, küsitakse, millised neist on universaalsed, millised lokaalsed, kuidas need omavahel suhestuvad ning üksteist mõjutavad.³⁷ Nii on globaalne ajalookirjutus toonud Lääne-Euroopas ja Põhja-Ameerikas kaasa senisest suurema huvi *teiste* rinate ja rahvaste ning sõjas neutraalseks jäänud riikide,³⁸ aga ka idarinde, Ida-Euroopa ja Venemaa vastu.³⁹ Juubeliaastaga seonduvatest rahvusvahelistest projektidest väärib eraldi nimetamist Vene impeeriumi ajaloole keskenduv suurprojekt *Russia's Great War and Revolution*, mis ühendab lääne ja ida autorite käsitlusi.⁴⁰

Uurimissuundi on oluliselt mõjutanud ka sugupooleuringute (*gender studies*) esiletõus, mis on püstitanud küsimusi sõjaaegse tsiviilühiskonna toimimisest nii tagalas kui ka okupeeritud piirkondades⁴¹ ning naisliikumise arengutest sõja ajal ja järel.⁴² Interdistsiplinaarse lähenemisega käsitluste arvu kasvades on hakanud kaduma terav vahe klassikalise sõjaajaloo ja “pehmemate” teemadega tegelevate uurimuste vahel, mille tulemusel on erinevaid allikaid, küsimusi ja meetodeid kombineerides varasemast suuremat rõhku pandud militaari ja tsiviili kokkupuutepunktide analüüsile.⁴³ Kuivõrd 20. sajandi vältel on inimkonda tabanud rida vapustusi, on hakatud otsima nende sarnasusi ja erinevusi. Nn pika aegrea (*longue durée*) analüüsil Esimest ja Teist maailmasõda kõrvutades püütakse näiteks leida vastuseid küsimusele, kuidas esimesest sõjast saadud

---

³⁶ **Jay Winter.** General introduction, lk 6–10. **Akira Iriye.** Transnational History. – Contemporary European History 2004, nr 13/2, lk 211–222. **Е. Ю. Сергеев.** Новые подходы к исследованию Первой мировой войны. – Великая война, lk 13–22, siin lk 19–22.

³⁷ Vt lisaks: Finding common ground: new directions in First World War studies. Toim. Jennifer D. Keene, Michael S. Neiberg. Leiden; Boston, 2011.

³⁸ Vt lisaks: Race, empire and First World War writing. Toim. Santanu Das. Cambridge; New York, 2011.

³⁹ Other fronts, other wars? First World War studies on the eve of the centennial. Toim. Joachim Bürgschwentner *et al.* Leiden; Boston, 2014. Legacies of violence: Eastern Europe's First World War. Toim. Jochen Böhrer *et al.* Munich, 2014.

⁴⁰ Käesolevaks hetkeks on paarikümnekõitelisena planeeritud sarjast publitseeritud viis esimest kogumikku. Vt lisaks: **Russia's Great War and Revolution.**

<http://www.russiasgreatwar.org> [14.05.2016]. Sarjas on seni ilmunud üks Eesti näitele keskenduv artikkel: **Karsten Brüggemann.** National and Social Revolution in the Empire's West: Estonian Independence and the Russian Civil War, 1917–20. – Russia's Home Front in War and Revolution, 1914–22. Book 1. Russia's Revolution in Regional Perspective. Toim. Sarah Badcock *et al.* Bloomington, 2015. Lk 143–174.

⁴¹ Vt nt: **Tammy M. Proctor.** Civilians in a world at war, 1914–1918. New York, 2010. **Thomas Flemming.** Heimatfront: zwischen Kriegsbegeisterung und Hungersnot – wie die Deutschen den Ersten Weltkrieg erlebten. München, 2014. Parteien und Gesellschaft im Ersten Weltkrieg: das Beispiel Österreich-Ungarn. Toim. Maria Mesner *et al.* Wien, 2014.

⁴² Vt nt: Aftermaths of war: women's movements and female activists, 1918–1923. Toim. Ingrid Sharp, Matthew Stibbe. Leiden; Boston, 2011.

⁴³ Vt nt: **Craig Gibson.** Behind the front: British soldiers and French civilians, 1914–1918. Cambridge; New York, 2014.

kogemused, ideed, tehnilised lahendused ning poliitilised ambitsioonid leidsid rakendust teises ilmasõjas.⁴⁴

Ehkki Venemaa ja Ida-Euroopa akadeemilisel maastikul on viimastel aastatel toimunud märkimisväärne huvi kasv Esimese maailmasõja vastu, on idarinde sõdurite ja tsiviilelanike läbielamised ning kodurindel toimunud protsessid ja sündmused sõja poliitilis-militaarse küljega võrreldes siiski kasinalt uuritud. Seetõttu esineb ajalookirjutuses puudujääke, nagu vähene tähelepanu idarinde sõdurite ja tsiviilelanike läbielamiste seoste Vene impeeriumis aset leidnud unikaalsete protsesside, armee ülesehituse ja korralduse printsiipide, aga ka ilmasõjale järgnenud jätkusõdade ning hilisema muutliku ühiskondlik-poliitilise taustsüsteemiga.

Üks idarinde kontekstis seni vähemuuritud teema on sõdurite sõjakogemus (sõjas läbielatu mõtestamine, mis avaldub selle suulises või kirjalikus edasiandmises).⁴⁵ Lääne historiograafias tõusid sõdurite kogemusega seotud küsimused esile 1970. aastatel toimunud pöördega sotsiaalajaloo suunas. Toona avaldatud John Keegani ja Eric Leedi standardteoste järgnenud nelja aastakümne vältel on sellest saanud üsna põhjalikult läbiuuritud valdkond.⁴⁶ Käsitlemist on leidnud sõja mõtestamise, moraali ja sõduritevahelise kamraadluse, samuti rindevõitluse ja vägivallega seonduv temaatika.⁴⁷ Põhjalikult on uuritud sõdurite ja kodurinde suhtlust, veteranide sõjast koju pöördumist ning sõja-järgset leina ja mälestamist.⁴⁸ Tähelepanu on pööratud ka seksuaalsuse ja maskuliinsuse rollile kogemuse kujunemisel⁴⁹ ning kogemuse (re)konstrueerimist

---

⁴⁴ **Matthew Stibbe.** *Germany, 1914–1933: politics, society and culture.* Harlow; New York, 2010. **Susan Kingsley Kent.** *Aftershocks: politics and trauma in Britain, 1918–1931.* Houndmills; New York, 2009. **James Grouthamel.** *The Great War and German memory: society, politics and psychological trauma, 1914–1945.* Exeter, 2009. *Total war and historical change: Europe, 1914–1955.* Toim. Arthur Marwick *et al.* Buckingham; Philadelphia, 2001. *Мировые войны и развитие человечества: сборник научных статей.* Toim. Е. К. Миннибаев *et al.* Уфа, 2005.

⁴⁵ Sõjakogemuse mõiste täpsemat määratlust vt doktoritöö metoodilist alust tutvustavast alapeatükist.

⁴⁶ **John Keegan.** *The Face of Battle.* London, 1976. **Eric Leed.** *No Man's Land: Combat and Identity in World War I.* Cambridge; New York, 1979.

⁴⁷ Vt nt: **Alexander Watson.** *Enduring the Great War: combat, morale and collapse in the German and British armies, 1914–1918.* Cambridge; New York, 2008. **Anthony Fletcher.** *Life, death and growing up on the Western Front.* New Haven, 2013.

⁴⁸ Vt nt: *Kriegserfahrungen: Studien zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Ersten Weltkriegs.* Toim. Gerhard Hirschfeld. Essen, 1997. **Stephane Audoin-Rouzeau, Annette Becker.** *14–18, understanding the Great War.* New York, 2002. *Nation, memory and Great War commemoration: mobilizing the past in Europe, Australia and New Zealand.* Toim. Shanti Sumartojo, Ben Wellings. Bern, 2014. **Janet S. K. Watson.** *Fighting different wars: experience, memory, and the First World War in Britain.* Cambridge; New York, 2004.

⁴⁹ **Jessica Meyer.** *Men of war: masculinity and the First World War in Britain.* Houndmills; New York, 2009. **Jason Crouthamel.** *An intimate history of the front: masculinity, sexuality, and German soldiers in the First World War.* New York, 2014.

ja edasiandmist mõjutanud teguritele sõjajärgsel perioodil.⁵⁰ Hinnates senitehtut, tuleb tõdeda, et lääneringe kontekst avab armeedes domineerinud suurrühvustest sõdurite kogemusi, vähemusgruppide kogemused ning nende seosed armee rahvusliku taustsüsteemi ning sõduritevaheliste suhetega, samuti armeeteenistuse ja sõja mõju väikerahvaste enese- ja rühvusteadvuse arengule on neis puudu.⁵¹ Kui lääneringe suurrühvustele keskendunud tööde autorite järgi ei ole rahvuslus või rahvuslik meelestatus sõjalis-taktikaliste arengute, sõduritevahelise kamraadluse jms tegurite taustal olnud määrav sõdurite lahingumotivatsiooni tõstja,⁵² siis vähemuste kogemuse analüüs viitab sellele, et ühtse rahvusliku tausta puudumine väeosas mõjutas kamraadlust ning sõdurite motivatsiooni tuntuvalt.⁵³

Idaringe, eelkõige Vene armee sõdurite kogemusele keskenduvas historiograafias on leidnud käsitlemist sõdurite igapäevaelu, deserteerimine, vaenlasekuvand, vennastumine ning sõjavangide läbielamised.⁵⁴ Eestis on 1990. aastate lõpus avaldatud esimestele sõdurite igapäeva ja meeleolu analüüsivatele artiklitele⁵⁵ lisandunud käsitlusi, mis vaatlevad lisaks sõdurite ja koduringe suhteid ning deserteerimise, sõjavangistuse ning gaasirünnakutega seonduvat.⁵⁶ Nii

---

⁵⁰ **Henning Pietzsch.** Die Fronterfahrungen der Deutschen Soldaten im Ersten Weltkrieg und ihre Ideologisierung zum "Fronterlebnis" in den zwanzigen Jahren. Stuttgart, 2005.

⁵¹ Senises historiograafias on tähelepanu pälvinud eelkõige juutide ja iirlaste kogemus. Vt lähemalt artiklist 2.

⁵² Vt nt: **Randall Collins.** Does nationalist sentiment increase fighting efficacy? A skeptical view from the sociology of violence. – Nationalism and War. Toim. John A. Hall, Siniša Malešević. Cambridge; New York, 2013. Lk 31–43. **Paul C. Stern.** Why do People Sacrifice for Their Nations? – Perspectives on Nationalism and War. Toim. John L. Comaroff, Paul C. Stern. Luxembourg, 1995. Lk 99–121.

⁵³ Vt pikemalt doktoritöö artiklitest 1 ja 2.

⁵⁴ Vt nt: **M. В. Оськин.** Неизвестные трагедии Первой мировой. Пленные. Дезертиры. Беженцы. Москва, 2011. **А. Б. Асташов.** Русский фронт в 1914 – начале 1917 года: военный опыт и современность. Москва, 2014. **А. Б. Асташов.** Братания на Русском фронте Первой мировой войны. – Новый исторический вестник 2011, nr 28, lk 29–41. **Л. А. Булгакова.** Невенчаные солдаты: борьба за признание гражданских браков в годы Первой мировой войны. – Власть, общество и реформы в России в XIX-начале XX в.: исследования, историография, источники. Санкт-Петербург, 2009. Lk 183–214. **Д. А. Лобанов.** Повседневная жизнь солдат тыловых гарнизонов в 1914–1917 гг. – Урал в военной истории России: традиции и современность. Екатеринбург, 2003.

⁵⁵ **Aigi Rahi, Piret Jõgisuu.** Eesti sõdurite kirjad ajalooallikana. – Ajalooline Ajakiri 1998, nr 2(101), lk 29–48. **Aigi Rahi, Piret Jõgisuu.** Eesti sõdurite kirjad Esimesest maailmasõjast. – Ajalooline Ajakiri 2000, nr 3(110), lk 51–67.

⁵⁶ Encapsulated Voices: Estonian Sound Recordings from the German Prisoner-of-War Camps in 1916–1918. Das Baltikum in Geschichte und Gegenwart, nr 5. Toim. Jaan Ross. Cologne; Weimar; Vienna, 2012. **Mart Kuldkepp.** Vene sõjaväe eestlastest desertöörid Esimese maailmasõja ajal Rootsisis. – Esimene maailmasõda ja selle järelkajad Eestis, lk 9–40. **Andreas Kalkun.** Jakob Ploomi kirjad sõjast. Kirjakonventsioonid ja isiklik tragöödia. – Akadeemia 2008, nr 3, lk 559–588. **Jaan Undusk.** Mälupaik sinepigaas. Esimene maailmasõda, keemiarelv ja kirjandus. – Esimene maailmasõda eesti kultuuris, lk 195–260. Lisaks siinsele doktoritööle aluseks olevatele artiklitele vt: **Liisi Eglit.** Sõja- ja koduringe suhted

põhjalikkuselt kui ka nüansseerituselt jäädakse läänerinde uurimustele selgelt alla: senisest historiograafiast puuduvad pea täielikult mitmed olulised teemad, nagu sõdurite kojupöördumine, veteranide sõjajärgne ühiskondlik ja majanduslik olukord ning seda mõjutanud tegurid (jätkusõjad, sõdadevaheline kollektiivne mälu, eri sõdade veteranide vahelised suhted jne),⁵⁷ mille vähene uuritus raskendab ka kogemuse sõjajärgse (re)konstrueerimise dünaamika mõistmist.⁵⁸ Samuti pole Esimesest maailmasõjast saadud õppetunde ja kogemusi pea üldse hinnatud nn pikal aegreal, Teise maailmasõja ja muude hilisemate kriitiliste situatsioonide kontekstis, mis on lääne historiograafiast lähtuvalt väga perspektiivikas uurimissuund.⁵⁹

Nagu läänerinde historiograafiat, nii iseloomustab ka idarinde oma tendents, et uuritud on ennekõike armee domineerinud rahvuste (Vene armee kontekstis venelased, kelle alla ilmasõja ajal liigitati lisaks valgevenelased ja ukrainlased) kogemust. Vähemusgruppide olukorda impeeriumide armeedes ning antud taustsüsteemi mõju nende kogemusele ja rahvusteadvuse arengule on käsitletud minimaalselt. Seni ilmunud üksikartiklid Vene armees teeninud lätlaste, juutide ja moslemite kogemustest jõuavad küllaltki erinevatele järeldestele: kui lätlaste puhul rõhutatakse vähemuste kehva olukorda armees kui läti rahvusteadvust edendanud tegurit, mis väljendus näiteks sõdurite soovis teenida läti rahvusväeosades,⁶⁰ siis juutide ja moslemite juures ei ole armee rahvuslikku/usulist taustsüsteemi kogemuse olulise mõjutajana esile toodud.⁶¹ Vene armeed ja selle

---

I maailmasõjas osalenud eesti sõdurite kirjades ja mälestustes. – Sõjaväe ja tsiviilelanike suhted. = War and Civilians. Eesti sõjaajaloo aastaraamat = Estonian Yearbook of Military History 2(8). Toim. Toomas Hiio. Tallinn; Viimsi, 2012. Lk 57–88. **Liisi Eglit**. Kirjad, päevikud ja mälestused Esimeses maailmasõjas osalenud eesti sõdurite sõjakogemust kajastavate allikadena. – Eesti ajaloo 19.–20. sajandil. Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 19(26). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012. Lk 212–234.

⁵⁷ Antud teemadel on ilmunud vaid üksikuid käsitlusi. Vt nt: Veterans and war victims in Eastern Europe during the 20th Century. A Comparison. *Comparativ. Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung* 2010, nr 5. Toim. Katrin Boeckh, Natali Stegmann. **Беате Физелер**. Развитие государственной помощи инвалидам в России от поздней Российской империи до сталинской “революции сверху”. – Опыт мировых войн в истории России. Toim. И. В. Нарский *et al.* Челябинск, 2007. Lk 49–64. **Andrei Sõtšov**. Vigastatud sõjameeste sotsiaalhoolekandest aastatel 1918–1940. – Eesti ajaloo 19.–20. sajandil, lk 315–328.

⁵⁸ Vt pikemalt artiklitest 3 ja 4.

⁵⁹ Ühe erandina vt: **Е. С. Сеньявская**. Психология войны в XX веке. Vt pikemalt artiklist 5.

⁶⁰ Ajaloolane Klāvs Zariņš on näiteks analüüsinud läti sõdurite taotlusi 1915. a loodud läti rahvusväeosadega liitumiseks, jõudes järeldusele, et üks olulisi asjaolusid, miks rahvusväeosadega liituda sooviti, oli armee erinevate väeosade vahel laialipaigutatud läti sõdurite kui vähemuse kehva olukord. **Klāvs Zariņš**. Karavīru vēstules ar lūgumu par pārceļšanu uz latviešu strēlnieku bataljoniem. = Soldiers' Letters with a request for the Transfer to the Latvian Riflemen Battalions: Motivating Factors. – Latvijas Kara muzeja gadagrāmata 2015, lk 24–33.

⁶¹ **Franziska Davies**. Eine imperiale Armee – Juden und Muslime im Dienste des Zaren. – Jahrbuch des Simon-Dubnow-Instituta 2013, nr 12, lk 151–172.

erinevaid vähemusi hõlmava tervikpildi loomise eeltingimus on suurem hulk armee vähemustele keskenduvaid uurimusi, aga ka seniste tulemuste kõrvutamise omavahel ning vene sõdurite kogemusele iseloomulike joontega.⁶²

Sõjakogemusele keskenduva historiograafia viimase olulise lüngana võib esile tuua asjaolu, et kui lääneriikide kogemusi kõrvutavaid kogumikke on üsna palju⁶³ ning viimastel aastatel on avaldatud ka idarinnet võrdlevalt analüüsivaid uurimusi,⁶⁴ siis lääne- ja idarinde kogemuste vaheliste paralleelide tõmbamisteni pole veel eriti jõutud.⁶⁵ Sõjakogemuse eri aspektide ning neid mõjutanud tegurite kõrvutamine lubaks aga senisest paremini defineerida Esimese maailmasõja sõdurite kogemuse rahvusüleseid aspekte, samuti leida üles erinevatele riikidele, rahvastele, piirkondlikele või sotsiaalsetele gruppidele ainuomased jooned.

1.2. Doktoritöö ülesanne

1.2.1. Uurimisülesande püstitus

Doktoritöö ülesande valikut mõjutasid ülaltoodud lüngad Esimese maailmasõja alases historiograafias: töö eesmärk on juhtida tähelepanu ja vastata küsimustele, mida senises lääne suunas kaldu olevas rahvusvahelises, aga ka eelkõige sõja poliitilistele-militaarsetele aspektidele keskendunud lokaalses ajalookirjutuses pole käsitletud. Teisalt on töö loogiline jätk autori 2012. aastal kaitsitud magistritööle, mis analüüsis eesti sõdurite sõjakogemuse teatud aspekte, nagu sõdurite ja kodurinde vahelised suhted ja Veebruarirevolutsiooni osa sõjakogemuse kujunemisel, tuginedes kahele allikakogumile – sõja vältel ajalehele Postimees saadetud kirjadele ning pärast sõda ülestähendatud mälestustele.⁶⁶

Doktoritöö ülesanne on esile tuua ja analüüsida Esimeses maailmasõjas Vene armee koosseisus osalenud eesti sõdurite sõjakogemuse olulisi, ühtviisi nii tüüpilisi kui ka eripäraseid ja/või seni vähest tähelepanu pälvinud komponente sõja oludes ja pika aegrea kontekstis, käsitledes sõjas läbielatu tähendust 1920.–1930. aastatel ning nõukogude perioodi teisenenud ühiskondlik-poliitilistes oludes. Sõdurite sõjakogemuse all mõistetakse sõja vältel läbielatud sündmustele, protsessidele ja emotsioonidele antud tähendust, mis ilmneb peamiselt egodokumentides (kirjades, päevikutes, mälestustes) sisalduvas kirjalikus

---

⁶² Vt lähemalt artiklitest 1 ja 2.

⁶³ Vt nt: **Joanna Bourke**. *An intimate history of killing: face-to-face killing in twentieth-century warfare*. London, 1999. *Britain and France in two world wars: truth, myth and memory*. Toim. Robert Tombs, Emile Chabal. London; New York, 2013.

⁶⁴ Vt nt: *Jenseits des Schützengrabens: der Erste Weltkrieg im Osten: Erfahrung – Wahrnehmung – Kontext*. Toim. Bernhard Bachinger, Wolfram Dornik. Innsbruck, 2013.

⁶⁵ Üksikute eranditena vt: *Frontwechsel. Österreich-Ungarns "Grosser Krieg" im Vergleich*. Toim. Wolfram Dornik *et al.* Wien; Köln; Weimar, 2014. *A Companion to World War I*. Toim. John Horne. Chichester; Malden, 2010.

⁶⁶ **Liisi Eglit**. *Eesti sõdurite sõjakogemus: võrdlev analüüs sõjaaegsete kirjade ja sõjajärgsete mälestuste põhjal*. Magistritöö. Juhendaja Aigi Rahi-Tamm. Tartu, 2012.

representatsioonis.⁶⁷ Kuivõrd kogemus ja selle representatsiooni viisid on ajas muutuvad ning dünaamilised nähtused, arvestatakse nende analüüsil mitmesuguste faktoritega, nagu tsensuur, enesetsensuur, ühiskondlik-poliitiline taustsüsteem jpm.⁶⁸ Käsitledes eesti sõdurite jaoks keskseid, samas suurrahvaste, sh läänerindel võidelnud sõdurite kogemusega võrreldes paljuski eripäraseid aspekte, nagu rahvusküsimuse tsentraalsus ning jätkusõdade mõju kogemuse hilisemale mõtestamisele ja edasiandmisele, juhib töö tähelepanu Vene armees teeninud väikerahvaste kogemuse käsitlemise problemaatika olulisusele ja vajadusele antud teemat nii lokaalsel kui ka rahvusvahelisel tasandil komplekselt analüüsida.

Doktoritöö eesmärk on vastata järgmistele küsimustele:

- Millised olid eesti sõdurite sõjakogemuse peamised komponendid ja neile mõju avaldanud tegurid?
- Kuidas mõjutas Vene armee taustsüsteem ja nn rahvusküsimus eestlaste sõjakogemust tervikuna ning selle erinevaid komponente eraldivõetult?
- Mil viisil avaldasid Esimene maailmasõda ja Vene armees teenimine mõju eesti sõdurite rahvustunde arengule?
- Millised tegurid mõjutasid eesti sõdurite sõjast koju pöördumise protsessi ning kogemusele retrospektiivse hinnangu andmist?
- Kuidas püüdsid ilmasõja veteranid sõdadevahelises Eestis oma majanduslikku ja ühiskondlikku positsiooni parandada ning missuguseid takistusi seejuures kogeti?
- Millise tähenduse omandasid Esimese maailmasõja kogemused neile veteranidele, kes puutusid kokku Nõukogude julgeolekuorganitega?
- Missugused asjaolud muudavad eestlaste kogemuse eripäraseks ning millised on teema edasise uurimise perspektiivid?

1.2.2. Töö ülesehitus

Käesoleva doktoritöö moodustavad uurimisprobleemi aktuaalsust, historiograafiat, allikaid ja meetodilist lähenemist avav sissejuhatus, doktoritöö jooksul kirjutatud viis artiklit ning töö peamisi järeldusi ja edasisi uurimisvõimalusi sõnastav kokkuvõte. Uurimisvaldkonna iseloomustamisele, allikatele ja meetodikale pühendatud alajaotused tuginevad osaliselt kahele autori avaldatud artiklile.⁶⁹ Siinsest tööst on välja jäetud magistritöö jooksul

⁶⁷ Egodokumentide mõiste kohta vt lähemalt doktoritöö allikatele keskenduvast alapeatükist.

⁶⁸ Kogemuse mõistest ning doktoritöö meetodilisest lähenemisest vt lähemalt töö meetodikale pühendatud alajaotusest.

⁶⁹ **Liisi Eglit**. Kirjad, päevikud ja mälestused. **Liisi Esse**. Suure sõja mäletamine. Kirjad, päevikud ja mälestused eestlaste sõjakogemuse avajana. – Eestlased ilmasõjas, lk 21–32. Uurimisvaldkonna probleemistik on kokkuvõtvalt esitatud ka autori populaarteaduslikus artiklis: **Liisi Esse**. Esimene maailmasõda kui unustatud sõda. – Sirp: Eesti Kultuurileht 2015, 18. sept.

publitseeritud artikkel eesti sõdurite ja kodurinde vahelisest suhtlusest, ent selle põhijäreldusi on kasutatud mitmes doktoritöös publitseeritud artiklis.⁷⁰ Töö on varustatud ingliskeelse kokkuvõttega.

Dokoritöösse on koondatud järgmised artiklid:

Liisi Esse. Estonian Soldiers in World War I: A Distinctive Experience of a Small Nation in the Russian Army. – Russia's Great War and Revolution, 1914–1922: The Frontline Experience. Toim. Laurie Stoff, Anthony Heywood, Boris Kolonitskii, John Steinberg. Bloomberg, Indiana: Slavica Publishers of Indiana University, 2017 [ilmumas].

Liisi Esse. Kuidas mõjutas Vene armee rahvuslik taustsüsteem eesti sõdurite sõjakogemust ja rahvusluse arengut Esimeses maailmasõjas? – Esimene maailmasõda ja Eesti. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 22(29). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014. Lk 132–155.

Liisi Eglit. The Experience of Returning. Estonian World War I Soldiers' Return to Society. – Frontwechsel. Österreich-Ungarns "Grosser Krieg" im Vergleich. Toim. Wolfram Dornik, Julia Walleczek-Fritz, Stefan Wedrac. Wien; Köln; Weimar: Böhlau, 2014. Lk 71–90.

Liisi Esse. "Nii oleme 20 aastat sunnitud olnud kiratsema omariikluse juures..." Esimese maailmasõja invaliidide toetused ja ühiskondlik positsioon 1920.–1930. aastate Eestis. – Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 24(31). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2016 [ilmumas].

Aigi Rahi-Tamm, Liisi Esse. Sõjaveteranid NKVD ees: Esimese maailmasõja peegeldused veerand sajandit hiljem. – Esimene maailmasõda ja Eesti. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae, 22(29). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014. Lk 391–411.⁷¹

Kahe esimese artikli fookuses on eesti sõdurite sõjakogemuse üldiseloostus ning paigutamine laiemasse, rahvusvahelisse konteksti, küsides, millised olid eestlaste kui Vene armees laialipillutatud väikerahva kogemuse kesksed omadused ning kas ja kuidas erinesid need teistest, eelkõige suurrahvaste kogemustele omastest joontest. Artiklite põhihüpotees on, et eestlaste sõjakogemust mõjutasid lisaks sõja üldiseloostumilikele aspektidele (lahingutegevus, patriotism, koduigatsus jne) olulisel määral Vene armee korraldus ja rahvuslik taustsüsteem. Teisalt edendasid sõdurite läbielamised eesti (ning potentsiaalselt ka teiste Vene armee väikerahvaste sõdurite) rahvustunde arengut. Inglisekeelne artikkel on ülevaatlikum, tuues välja eestlaste kogemuse põhijooned rahvus-

---

⁷⁰ **Liisi Eglit.** Sõja- ja kodurinde vahelised suhted.

⁷¹ Artikkel valmis koostöös doktorandi juhendaja Aigi Rahi-Tammega, kellelt tuli artikli kirjutamise esmane idee. Kraaditaotleja panustas uurimisküsimuste sõnastamisse, materjali valikusse ja analüüsi ning teksti loomesse kaasautoriga võrdselt.

vahelise publiku jaoks, samas kui eestikeelne artikkel keskendub põhjalikumalt Vene armee taustsüsteemi ning rahvusküsimuse rollile eestlaste kogemuse kujunemisel. Kuivõrd artiklites analüüsitavad teemad on leidnud senises historiograafias suhteliselt vähest kajastamist, on nende ülesanne seda tühikku täita ning juhtida tähelepanu võimalusele antud probleemistikku laiemas ja võrdlevas (Vene impeeriumi eri rahvuste, samuti lääne- ja idarindel teeninud sõdurite, nt armeede vähemusgruppide) kontekstis edasi käsitleda.

Kolmas artikkel analüüsib sõdurite kojupöördumist ning sõdadevahelisel perioodil kogemuse retrospektiivset kirjeldamist mõjutanud tegureid, käsitledes eesti sõdurite näitel sõjast naasmise poliitilist ja ühiskondlikku raamistikku, sõja kaotuse ja võiduga seonduvaid küsimusi ning toonase ajakirjanduse ja veteranide vaatenurka nimetatud problemaatikale. Kõrvutades eestlaste näidet teiste rahvaste, eelkõige austria sõdurite kogemusega, väidab artikkel, et Saksa okupatsioonil ning jätkusõdadel oli Ida-Euroopa sõdurite kojupöördumisele ning sõja hilisemale mõtestamisele oluline mõju, mis avaldus tagasipöördumisega seonduvate probleemide, samuti veteranide temaatika tervikuna väheses kajastatuses nii Saksa okupatsiooni ja Vabadussõja ajal kui ka sõdadevahelisel perioodil. Ühtlasi otsib artikkel tõestust hüpoteesile, et idarinde keerukas sõja-järgne situatsioon ning jätkusõdade mõju vähendasid nostalgia ja protestivaimu osakaalu ilmasõja sõdurite mälestustes 1920.–1930. aastatel.

Neljas artikkel käsitleb Esimese maailmasõja invaliidide kui ilmasõja veteranide aktiivseima grupi püüdeid sõdadevahelises Eestis erinevate sõdade invaliidide riiklike toetusi ja ühiskondlikku positsiooni ühtlustada, selleks rakendatud strateegiad, aga ka riigi, ühiskonna ning Vabadussõja veteranide reaktsiooni neile katsetele. Sarnaselt paljudele teistele Esimese maailmasõja käigus sündinud Ida-Euroopa rahvusriikidele oli Eestis ilmasõja invaliidide positsioon sõdadevahelisel perioodil nõrk ning püüded seda parandada põrkusid nii ühiskondlik-poliitilisele kui ka Vabadussõja veteranide vastuseisule. Artikkel viitab mitmetele seni vastuseta jäänud küsimustele, nagu maailmasõja ja jätkusõdade veteranide sõjakogemuste omavaheline suhestumine ning sõdadevaheliste ühiskondlik-poliitiliste tegurite roll Esimese maailmasõja alase kollektiivse mälu kujundamisel Ida-Euroopas.

Viimane, viies artikkel käsitleb Esimese maailmasõja tähendust pikal aegreal, analüüsides põhjalikumalt nelja sõjas osalenud eesti mehe lugu, kes sattusid aastaid hiljem silmitsi Nõukogude julgeolekuorganitega. Artiklis küsitakse, kas ja kuidas on ilmasõjas omandatud tegutsemisstrateegiad äratuntavad hilisemates konfliktides. Veteranide mälestuste ja julgeoleku isikutoimikutes kajastuva materjali võrdluses tulevad nähtavale mitmed ühisjooned, nagu laveerimiskuse vajalikkus, faktide moonutamine ja enese alalhoiupüüe. Artikkel juhib tähelepanu ilmasõja-kogemuste edasikandumisele, aga ka erinevate sõdade jt kriitiliste situatsioonidega seotud kogemuste omavahelisele suhestumisele Ida-Euroopas kui kõrge potentsiaaliga uurimisvaldkonnale.

1.3. Allikad ja metoodika

1.3.1. Allikad. Egodokumentide kujunemine

Esimese maailmasõja allikaline baas on ääretult rikkalik, hõlmates näiteks sõja poliitilist ja militaarset külge valgustavaid dokumente (armee ja väeteenistuse, taktika ja lahingutegevusega seotud allikad, diplomaatilised ning poliitilised materjalikogud, rinderaportid, propaganda, aga ka riikide poliitilise ja sõjalise juhtkonna memuaarid),⁷² kultuuriloolisi allikaid (ilukirjandus, luule, kunst, film, teater, muusika)⁷³ ning sõjaaegset elu kirjeldavaid ja mälu ning mäle(s)tamisega seotud materjale (kirjad, päevikud, mälestused, elulood, ajakirjandus, erinevate sõja mälestamisega tegelevate ning veteranide organisatsioonide dokumendid jmt).⁷⁴

Kuivõrd käesoleva doktoritöö keskmes on sõdurite kogemus ja selle hilisem (re)konstrueerimine, kasutatakse peamiste allikatena Eesti mäluasutustes suhteliselt rohkearvuliselt säilinud egodokumente (avalikke ja erakirju, päevikuid, mälestusi, ka üksikuid elulugusid).⁷⁵ Töö neljas artikkel eeldas teise suurema allika-

---

⁷² Eesti kontekstis vt nt Tõnu Tannbergi, Ago Pajuri, Mati Kröönströmi eespoolviidatud käsitlusi. Vt ka: War, journalism and history: war correspondents in the two world wars. Toim. Yvonne T. McEwen, Fiona A. Fiske. Bern; New York, 2012. Первая мировая война в оценке современников: власть и российское общество, 1914–1918: в четырех томах. Toim. А. П. Ненароков, В. В. Журавлев. Москва, 2014. Uuematest propagandaalastest käsitlustest vt nt: **Elisabeth Buxbaum**. Des Kaisers Literaten: Kriegspropaganda zwischen 1914 und 1918. Wien, 2014. **А. В. Голубев, О. С. Поршнева**. Образ союзника в сознании российского общества в контексте мировых войн. Москва, 2012.

⁷³ Lähemalt nimetatud allikatest ja nende kasutamisest Eestis vt kogumiku “Esimene maailmasõda eesti kultuuris” artikleid: **Marit Karelson**. Kui kirjandus jäi aega kinni: sõjast ja kirjandusest Johannes Semperi loominguks. – Esimene maailmasõda eesti kultuuris, lk 261–283. **Helena Risthein**. Märkmeid Jaan Siirakust ja tema maalist “Verduni katedraal sõjapurus-tustes”. – Esimene maailmasõda eesti kultuuris, lk 331–358. **Luule Epner**. Aated ja stiili-otsingud: ekspressionism 1920. aastate eesti teatris. – Esimene maailmasõda eesti kultuuris, lk 284–313. **Õnne Kepp**. Eesti sõjalaul algusest esimese ilmasõjani. – Esimene maailmasõda eesti kultuuris, lk 314–330. Vt ka: Erster Weltkrieg: kulturwissenschaftliches Handbuch. Toim. Niels Werber *et al.* Stuttgart; Weimar, 2014. **Randall Stevenson**. Literature and the Great War. Oxford, 2013.

⁷⁴ Eesti kontekstis vt nt Aigi Rahi-Tamme, Piret Jõgisuu, Aadu Musta, Mart Kuldkepi, Tiina Ann Kirsi, Andero Nimmeri ja siinkirjutaja eespoolviidatud käsitlusi. Vt ka: **Rosmarii Kurvits**. Eesti päevalehtede muutumine Esimese maailmasõja ajal 1914–1917. – Esimene maailmasõda eesti kultuuris, lk 76–115. **Lea Teedema**. Tartu Esimese maailmasõja ajal. – Esimene maailmasõda ja Eesti, lk 270–357. **Andrei Sõtšov**. Vigastatud sõjameeste sotsiaalhoolekandest. Remembering the First World War. Первая мировая война: Историографические мифы. Письма с войны, 1914–1917. От первого лица. История России в воспоминаниях, дневниках, письмах. Koost. А. Б. Асташов, П. А. Симмонс. Москва, 2015. Русская публицистика и периодика эпохи Первой мировой войны. Политика и поэтика: исследования и материалы. Toim. В. В. Полонский. Москва, 2013.

⁷⁵ Egodokument (saksa *Ego-Dokument*, ingl *egodocument*, vene *эго-документ*) on autobiograafilise sisuga allikas, milles on kesksel kohal autori elu ja kogemus. Egodokumendid on kirjad, päevikud, mälestused, elulood, reispäevikud jms allikad. Antud mõiste võeti kasutusele 1950. aastate alguses Taani ajaloolase Jacques Presseri poolt, kelle järgi kuulusid

kogumina seni vähest kasutamist leidnud veteranide organisatsioonide materjalide, eelkõige Eesti Vigastatud Sõjameeste Ühingu ning Vabadussõja Invaliidide Koondiste Liidu dokumentide põhjalikku läbitöötamist.⁷⁶ Nn pika aegrea analüüsil (kolmas, neljas ja viies artikkel) on sõdurite vaatenurka täiendatud mitmesuguste ühiskonna- ning riigipoolsete allikatega, nagu perioodika,⁷⁷ veteranidega seotud seadusandlus,⁷⁸ riigi- ja kohalike omavalitsuste materjal⁷⁹ ning Nõukogude julgeolekuorganite materjalid,⁸⁰ ent nende kaal on egodokumentide ja veteranide organisatsioonide allikatega võrreldes oluliselt väiksem. Alljärgnevalt antakse ülevaade töö põhiallikate – sõdurite kirjade, päevikute ja mälestuste – kujunemisloost ning Eesti mäluasutustes säilinud kogudest.

Esimene maailmasõda avaldas suurt mõju inimeste kirjaoskusele, veel enam aga kirjutamise tähtsustamisele. Kui enamikes Euroopa riikides oli 20. sajandi alguseni kirjaoskus üksnes ühiskonna eliidi pärusmaa, siis maailmasõda, mis paiskas laiali miljonid pered ning tõi kaasa vapustavad sündmused, pani esmakordselt kirjutama tõeliselt laiad inimmassid. Ilmasõja algusega 1914. aastal kaasnes seninägematu kirjade, postkaartide ja päevikute kirjutamise laine, mis püsis kuni sõja lõpuni ning kohati kauemgi (näiteks jõudsid paljud sõjavangid koju alles kuid või isegi aastaid pärast sõja lõppu).⁸¹

Eestlaste puhul soodustas kirjade, postkaartide ja päevikute laiaulatuslikku kirjutamist hea kirjaoskuse tase. 1897. aasta rahvaloenduse järgi oskas lugeda 94% eestlastest (96%, kui arvestada vaid Eesti- ja Liivimaa kubermangudes elavaid eestlasi). Ehkki rahvaloendus ei kogunud andmeid impeeriumi alamate

---

egodokumentide sekka “päevikud, mälestused, kirjad ning muud tüüpi biograafilised tekstid”, st kõik allikad, milles autor avab oma tundeid, mõtteid ning tegevust. Egodocuments and history: autobiographical writing in its social context since the Middle Ages. Toim. Rudolf Dekker. Hilversum, 2002. Lk 7. Vt ka: Zeugen des Untergangs: Ego-Dokumente zur Geschichte des Ersten Weltkriegs im Österreichischen Staatsarchiv. Toim. Martin Krenn, Michael Hochedlinger. Innsbruck, 2013.

⁷⁶ Eesti Riigiarhiiv = ERA fond 1652, Eesti Vigastatud Sõjameeste Ühing. ERA fond 2702, Vabadussõja Invaliidide Koondiste Liit.

⁷⁷ Töös on kasutatud järgmisi perioodilisi väljaandeid: Postimees, Päevaleht, Eesti Sõjamees, Invaliid, Vabadussõjainvaliid.

⁷⁸ Kasutatud on Riigi Teataja 1920., 1922., 1923. ja 1924. aastakäike.

⁷⁹ ERA fond 14, Siseministeerium. ERA fond 31, Riigikantselei. ERA fond 2003, Iisaku Vallavalitsus.

⁸⁰ Töö viendas artiklis on kasutatud Eesti Riigiarhiivi Filiaali (ERAF) fonde 3N (1940.–1950. aastatel väljasaadetud natsionalistide toimikute kollektsioon), 8SM (kollektsioon eriasumisele saadetute isikutoimikutest), 129SM (ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetamata uurimistoimikute kollektsioon) ja 130SM (ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon).

⁸¹ **Martyn Lyons.** The Writing Culture of Ordinary People in Europe, c. 1860–1920. Cambridge, 2012. Lk 34–52. Vt ka: **Martyn Lyons.** French soldiers and their correspondence: towards a history of writing practices in the First World War. – French History 2003, nr 17/1, lk 79–95. **Sara Mori.** “Today they read even those who did not read.” Reading in Italy during the First World War. – Reading and the First World War: readers, texts, archives. Toim. Shafquat Towheed, Edmund G. C. King. Basingstoke; New York, 2015. Lk 115–129.

kirjutamisoskuse kohta, on vastava protsendi hinnanguline suurusjärk ligi poole madalam kui lugemisoskuse oma. Tegu oli siiski üsna suure saavutusega, arvestades, et näiteks Vene impeeriumi suurimast rühvast – venelastest – oli 1897. aastal lugemisoskusega vaid 29%.⁸²

Maailmasõjale järgnenud kümnendid, sõja mäletamine ja mälestamine tõid kaasa teisegi, memuaaride ja elulugude kirjutamise laine. Suur osa mälestuste ülestähendamisest toimus riiklike kampaaniate raames: koguti infot sõdurite läbielamiste ning esialgu ehk veelgi olulisemana sõja militaarsete aspektide (lahingud, sõjalised kampaaniad jm) kohta, eesmärgiga kasutada saadud materjali mitmesuguste Esimese maailmasõja ülevaadete koostamiseks ning sõjast saadud õppetundide sõnastamiseks.⁸³ Vastsündinud Ida-Euroopa rahvusriikides peeti Esimesest maailmasõjast olulisemaks sellele järgnenud ja omariiklusele aluse pannud jätkusõdu, mistõttu ilmasõja mäletamine ja mälestamine jäid tagaplaanile.⁸⁴

Eestis viidi 1920.–1930. aastate suurim sõjamälestuste kogumise kampaania läbi Vabadussõja Ajaloo Komitee (VAK) töökomisjoni poolt. Jakob Hurda kogumisaktsioonist innustust saanud kampaania keskendus omariikluse sünniloole, mistõttu huvi tunti 1917. aasta ning hilisema perioodi sündmuste vastu. Siiski kirjutasid ja saatsid VAKile oma mälestusi kümned ilmasõja veteranid, eriti need, kes olid osalenud nii Esimeses maailmasõjas kui ka Vabadussõjas.⁸⁵ Samal ajal loodi ühiskonnas sõjaveteranide organisatsioone, millest suurem osa koondas Vabadussõja veterane. Maailmasõja veteranidest moodustasid aktiivsema osa sõjainvaliidid, kes koondusid Eesti Vigastatud Sõjameeste Ühingusse ning keskendusid eelkõige invaliidide sotsiaalmajandusliku olukorra parandamisele.⁸⁶

Läänes jätkus ilmasõjas toimunu aktiivne talletamine läbi kogu 20. sajandi teise poole, kuniks jagus mäletajaid. Tänu tehnika arengule tekkisid kirjalike mälestuste kõrvale uued allikaliigid, nagu video- ja audiotervjuud – suur osa neist lindistati 50 aasta möödumisel sõja algusest.⁸⁷ Ida-Euroopas, sh Eestis katkes Esimese maailmasõja avalik mäle(s)tamine ja sõja kohta info kogumine Teise maailmasõja ning nõukogude perioodi algusega pea täielikult. Vähestele 20. sajandi teisel poolel kirjutatud mälestustele vajutas nõukogude aeg tugeva pitseri; esikohal püsisid 1917. aasta ning sellele järgnenud meenutamine, ehkki sootuks teistsugusest perspektiivist lähtuvalt kui omariikluse perioodil kirjutatud

---

⁸² **Andreas Kappeler.** *The Russian Empire: A Multiethnic History.* Harlow; New York, 2001. Lk 310.

⁸³ **Jay Winter, Antoine Prost.** *The Great War in history,* lk 6–15.

⁸⁴ Vt pikemalt doktoritöö uurimisvaldkonda avavast alapeatükist.

⁸⁵ Vt lähemalt: **Andero Nimmer.** *Vabadussõja Ajaloo Komitee.*

⁸⁶ Vt lisaks: **Jüri Teras.** *EVSÜ 90: Eesti Vigastatud Sõjameeste Ühing 1917/2007.* Tallinn, 2007.

⁸⁷ Suurbritannias lindistas BBC 1964. a linastunud 26-osalise dokumentaalsarja tarbeks 1200 intervjuud sõjaveteranide ning sõja läbielanud tsiviilisikutega. **Emma Hanna.** *A small screen alternative to stone and bronze. The Great War series and British television.* – *European Journal of Cultural Studies* 2007, nr 10/1, lk 89–111.

mälestustes.⁸⁸ Nõukogude aja lõpuks ning sellele järgnenud mälestuste ja elulugude talletamise kõrghetkeks oli aga suurem osa Eesti ilmasõja veteranide põlvkonnast siit ilmast lahkunud.

Eestlaste heast kirjaoskusest tulenevalt on siinne Esimese maailmasõjaga seotud egodokumentide allikaline seis ilmasõja sündmuste varjuspüsimisest hoolimata üsna hea. Võimalikult laia hulga dokumentide leidmiseks töötas autor Eesti Rahvusarhiivi ilmasõja-alase allikapublikatsiooni ettevalmistava projekti raames läbi arhiivi ja mitmete muuseumide (Eesti Ajaloomuuseum, Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Sõjumuuseum) vastavat materjali sisaldada võivad allikakogud ning tegi koostööd egodokumente omavate eraisikutega.⁸⁹ Ehkki me ei saa kindlalt väita, kui palju kirju, päevikuid ja mälestusi Esimeses maailmasõjas sõdinud eestlased ning nende perekonnad kirjutanud on, moodustavad leitud, osaliselt ka publitseeritud enam kui tuhatkond avalikku ja erakirja, sadakond mälestust ning kümnekond päevikut soliitse ja mitmekesise allikalise baasi (Tabel 1). Allikate küllaldane maht, neis kajastuvad teemad ja vaatenurgad ning autorkonna mitmekesisus võimaldavad kogemuse kollektiivsete komponentide osas teha piisavalt üldistusi.⁹⁰

Tabel 1. Doktoritöös kasutatud kirjade, päevikute ja mälestuste arv.⁹¹

	Kirjad	Päevikud	Mälestused
Eesti Rahvusarhiiv	872	5	63
Eesti Sõjumuuseum	6	0	0
Eesti Kirjandusmuuseum	0	2	6
Eesti Ajaloomuuseum	112	1	0
Publitseeritud	0	0	25
Erakätes	25	5	1
KOKKU:	1015	13	95

⁸⁸ Nt **Johannes Kaho**. Staabitöötaja märkmeid: sõjamälestusi aastaist 1915–1922. Tallinn, 1971. **Artur Lombak**. Leekides: mälestusi. Tallinn, 1958.

⁸⁹ Publitseeritud valikut leitud egodokumentidest vt: Eestlased ilmasõjas.

⁹⁰ Vt ka: **Jay Winter, Antoine Prost**. The Great War in history, lk 27.

⁹¹ Publitseeritud materjalina on arvestatud vaid neid egodokumente, mille originaalid polnud autorile kättesaadavad. Kuivõrd autor keskendus eelkõige lihtsõdurite materjali otsimisele, pole võimatu, et mainitud mäluasutustes ja erakätes leidub täiendavalt ohvitseride materjali, mida siinses töös ei ole kasutatud.

Eestis moodustavad arvuliselt mahukaima allikakogu sõdurite poolt koju, aga ka kodustelt rindele läkitatud kirjad, mis on talle Eesti Rahvusrhiivi, Eesti Ajaloomuuseumi ning Eesti Sõjamuuseumi fondides. Kuigi kirju leidub, on peamine probleem nende laialipillutus. Üks suuremaid kirjade kollektsioone asub ajalehe Postimees fondis,⁹² vähemal määral on neid talle Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku koguduste fondides,⁹³ VAKi kollektsioonis,⁹⁴ erasikute jt arhiivides⁹⁵ ning erakätes.⁹⁶ Kirjade eripära muu materjaliga võrreldes seisneb toimunu vahetus kirjapanekus, mis võimaldab eelkõige uurida sündmuste keskel viibinud sõdurite mõtteid ja esmaseid emotsioone. Autorkonna koosseisu (lihtsõdurid ja (all)ohvitserid, madalama ja kõrgema haridustasemega, rindel ja tagalas teenivad mehed jne) pooldest ning temaatiliselt on kirjad ääretult mitmekülgsed, andes infot sõdurite kogemuse paljude erinevate aspektide ja viimaseid mõjutanud tegurite kohta.

Sarnaselt kirjadele tähistavad päevikud sündmustele üsna vahetult üles tähendatud materjali. Eesti sõdurite päevikud asuvad tänini suuresti erakätes,⁹⁷

---

⁹² Eesti Ajalooarhiiv = EAA fond 2111, trükikäitis Postimees. Töös on kasutatud Postimehele saadetud 1914. a (EAA 2111-2-17), 1915. a (EAA 2111-2-18), 1916. a (EAA 2111-2-19), 1917. a (EAA 2111-2-20) ning dateerimata (EAA 2111-2-25) kirju (691 kirja). Toimetatud ja publitseeritud kirju võib leida ka Esimese maailmasõja aegsest ning sõdadevahelise Eesti perioodikast: ajaleht Postimees avaldas sõja vältel näiteks ligi poolsada kirja. Samuti avaldati 1914. a kirjakogu: Sõjakirjad, 1914. 1. anne. Tallinn, 1914. Käesolevast tööst on toimetajate sule alt läbi käinud kirjad, mille originaal pole säilinud, siiski välja jäetud.

⁹³ Sõdurite kirju koguduseõpetajatele (32) võib leida üheksast Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku (EELK) koguduse fondist: EELK Kuusalu (EAA 1216-1-116), Helme (EAA 1296-1-263), Laiuse (EAA 1285-1-347), Narva Aleksandri (EAA 1221-1-220), Paistu (EAA 1286-1-161), Palamuse (EAA 1261-1-214), Pärnu-Jaagupi (EAA 1280-1-116) ja Tartu Peetri (EAA 3150-1-362) koguduse fondidest.

⁹⁴ ERA fond 2124, Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjon sisaldab 129 kirja. Vt nt Mihkel Esseitsmesi (ERA 2124-3-125), A. Kirsipuu (ERA 2124-3-408), Voldemar Konluse (ERA 2124-3-440), Jaak Luhakoodri (ERA 2124-3-658, ERA 2124-3-659), August Miku (ERA 2124-3-764), J. Puna (ERA 2124-3-1036), Alfred Zilensky (ERA 2124-3-1388) ja Oskar Taeli (ERA 2124-3-1394) säilikutest asuvaid kirju sõduritelt ning nende lähedastelt.

⁹⁵ Ajalooarhiivis leidub kirju Põltsamaa kodu-uurija Pavel Tisleri fondis (EAA 5166, Pavel Tisler, Põltsamaa kodu-uurija). Ajaloomuuseumi fondis 116 on säilinud Oskar Muro (Eesti Ajaloomuuseum = EAM 116-5-112), M. Vaino (EAM 116-5-138), Edith Reinerti (EAM 116-5-184, EAM 116-5-185, EAM 116-5-186, EAM 116-5-187) ning Mart Meinvaldi (EAM 116-5-585) kirjavadetused (112 kirja). Eesti Sõjamuuseumis on säilinud kuus Jaan Nõmme kirja sugulastele (Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseumi (KLM) isikukogud, ET 1531:2 F. 07).

⁹⁶ Siinses töös on kasutatud Taavi Veileri valduses asuvaid Emilie Rekkarole saadetud sõdurikirju (25). Erakätes asuvatest kollektsioonidest tasub esile tõsta ka Jakob Ploomi kirju, mis asuvad Andreas Kalkuni valduses. **Andreas Kalkun**. Jakob Ploomi kirjad sõjast. **Andreas Kalkun**. “Rohkem ei tiija mina teile kirjuda”. Kirjavormelid ning peresuhete kajastused Jakob Ploomi sõjakirjades. – Esimene maailmasõda eesti kultuuris, lk 116–144.

⁹⁷ Vt nt Aleksander Nordmani (asub Elis Saare valduses), Adolf-Arthur Kuldkepi (Tarvo Kuldkepi valduses), A. Friedmanni ning teadmata autorite päevikuid (asuvad dr Aigi Rahi-Tamme ning Aado Altmetsa valduses).

ehkki mitmed neist on jõudnud Eesti Rahvusarhiivi ning teistesse mäluasutustesse.⁹⁸ Päevikuid kirjutasid nii lihtsõdurid kui ka (all)ohvitserid, ent mõlemal juhul oli reeglina tegu haritumate inimestega, kellele päevikupidamine oli jõukohane tegevus. Kuivõrd päevikute kirjutamiseks leidis enam võimalusi tagalas, valgustavad need rindel toimunu asemel (nii mõnigi päevikupidaja ei osalenud üheski lahingus) pigem armeesiseseid suhteid.

Sõjakogemuse retrospektiivseid komponente analüüsida võimaldavaid mälestusi leidub enim Eesti Rahvusarhiivis asuvas VAKi töökomisjoni fondis.⁹⁹ Laialipaisatuna esineb memuaare ja elulugusid veel mitmetes rahvusarhiivi fondides,¹⁰⁰ aga ka teistes mäluasutustes¹⁰¹ ning erakätes.¹⁰² Ligi veerandsada mälestust on seni eraldi raamatutena publitseeritud.¹⁰³ Mälestuste autorkond on sama kirju kui päevikute ja kirjade oma: kui VAKile saadetud mälestuste autorite seas domineerisid vallakooliharidusega põllumehed, kellest enamik sündis pärast 1890. aastat ning teenis reameestena, siis eelkõige sõdadevahelisel perioodil publitseeritud memuaaride autorid olid pigem kõrgema haridustasemega (all)ohvitserid. Memuaaride ja elulugude eripäraks on asjaolu, et need kujutavad endast ülejäänud materjaliga võrreldes tunduvalt pikemat sissevaadet autori sõjakogemusse, olles reeglina analüüsivamal viisil kirja pandud.¹⁰⁴

---

⁹⁸ Päevikuid leidub näiteks ERA fondis 2124 (Jakob Niiduvälja, Heinrich Pildeni, J.-F. Puna päevikud), ERAF fondis 247 (Jaan Andoki päeviku ümberkirjutus), EAA fondis 5166 (Aleksander Ivani päevik), Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) fondides 21 (Jaan Silla päevik) ja 201 (Jaan Oksa päevik) ning EAM fondis 116 (August Piiperi päevik).

⁹⁹ ERA 2124. Antud kogu sisaldab ligi kuutekümnet 1920. ja eelkõige 1930. aastatel kirjutatud mälestust, mis saadeti vastuseks komisjoni üleskutsetele. Ehkki viimased olid suunatud Vabadussõja veteranidele ning kutsusid üles kirjutama oktoobripöörde mõjudest, Saksa okupatsioonist ning Vabadussõjast, reageerisid sellele ka paljud ilmasõja veteranid. Üleskutset vt nt: **Eesti Vabadussõja Materjalide Kogumise Komisjon**. Üleskutse Eesti Vabadussõja materjalide kogumiseks. – Postimees 1921, 3. mai.

¹⁰⁰ Vt Põltsamaa kodu-uurija Pavel Tisleri fondis (EAA 5166) asuvaid Priido Kaldi ja Karl Varbi mälestusi, riigiarhiivi autograafide ja mälestuste kollektsioonis (ERA 4006) paiknevaid Jaak Sõggeli ja Johannes Kergi memuaare.

¹⁰¹ Vt EKM fondides 169, 240 ja 294 asuvaid Jaan Mikumäe, Edgar-Johan Kuusiku, Saueaugu Vassili, Juhan Palmi ja A. Langimetsa mälestusi ning Hooveri Instituudis asuvaid Elias Kasaki memuaare (fond 89013).

¹⁰² Vt Martin Ilusmetsa elulugu. Originaal asub prof Mati Lauri valduses.

¹⁰³ Sõja algusest kuni 1930. aastate lõpuni avaldati kokku 15 mälestusteraamatut 13 eri autori poolt. Arvestamata kordustrukke, on hiljem neile lisandunud üheksa memuaari. Lühemaid mälestuskatkeid leiab ka sõdadevahelise ajakirjanduse, eelkõige veteranide organisatsioonide häälekandjate veergudelt.

¹⁰⁴ Vt lisaks: **Miriam Dobson, Benjamin Ziemann**. Reading Primary Sources. The interpretation of texts from nineteenth- and twentieth-century history. London; New York, 2009. Lk 123–140, 175–191.

Egodokumentide allikalisest iseloomust, laialipillutatusest, aga ka autorikonna mitmekesisusest tulenevalt on keeruline koostada Esimeses maailmasõjas osalenud eesti sõdurite koondportreed.¹⁰⁵ Töös kasutatud mälestuste autoreid oli kokku 64, päevikute autoreid 13. Kuivõrd suur hulk kirju allkirjastati kollektiivselt, on nende autorite arvu problemaatiliseks välja tuua, hinnanguliselt oli neid ligi 1500. VAKile läkitatud mälestusi saatsid reeglina autorite elu- ja teenistuskäigu alast infot koondavad nn isikuteate-lehed, kirjade puhul on aga sageli ainsateks infokildudeks autori kohta kirjutamise viis, kajastatud teemad ning kirja adressaat. Paljude kirjade ja päevikute puhul on autori nimi teadmata. Siiski võib egodokumentide teadaolevate autorite tausta ning kirjades, päevikutes ja mälestustes esinevaid teemasid, kirjutamise stiili ja adressaate arvesse võttes tõdeda, et autorkonna enamiku moodustasid nooremapoolsed algharidusega põllumehed, kes osalesid sõjas reameestena ning teenisid reeglina ka rindel.¹⁰⁶

1.3.2 Metoodika

Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi on üsna palju kasutatud sõjasündmuste kirjeldamiseks ja analüüsimiseks.¹⁰⁷ Kuigi egodokumendid räägivad asetleidnud sündmustest palju ning pretendeerivad seejuures ausale ülestähendusele, paigutuvad tegelike sündmuste ning nende narratiivse edasiandmise vahele mitmesugused teadlikud ja teadvustamata filtrid nagu tsensuur ja enesetsensuur, ühiskondlikud normid ning mäletamisega seotud faktorid (nt mälu tuhmumine jm).¹⁰⁸ Kirjade ja mälestuste, sageli ka päevikute puhul tuleb arvestada materjali adressaatidega (avalikkus, pere, sugulased jne) ning autori ettekujutusega kirjutise sobivast sisust ja stiilist. Antud filtrite tõttu eristab kaasaegne metoodika

---

¹⁰⁵ Ehkki 20. sajandi alguse Vene impeeriumi kontekstis on selgepiirilistest rahvusgruppidest kõnelemine problemaatiline, oli nii mõnegi rahvusgrupi või selle osa rahvustunne Esimese maailmasõja ajaks (või vähemalt selle käigus) arenenud piisavalt kaugele, et oleks võimalik rääkida rahvusest kui olulisest ühisjoonest. Nagu siinne doktoritöö näitab, võib üheks selliseks grupiks pidada eesti sõdureid: kuivõrd sõdurid on viidanud endale kui eesti sõduritele või eestlastele, on ka siinses töös neid mõisteid, küll tinglikult ja üldistades, kasutatud. Vt ka artikkel 2.

¹⁰⁶ VAKi kollektsiooni mälestuste ning Postimehele saadetud kirjade autorite tausta on põhjalikumalt lahatud autori magistritöös. **Liisi Eglit**. Eesti sõdurite sõjakogemus, lk 17–21.

¹⁰⁷ Sellist lähenemist kasutati enim 1920.–1930. aastatel, nn Suure sõja põlvkonna ajaloolaste poolt. Sõjasündmustega ühel või teisel viisil otseseid kokkupuuteid omanud autorite tekste peeti toona üheks parimaks allikaks, mille abil ilmasõja sündmusi uurida. Vt lisaks: **Jay Winter, Antoine Prost**. The Great War in history, lk 6–15.

¹⁰⁸ **Samuel Hynes**. Personal narratives and commemoration. – War and Remembrance in the Twentieth Century. Toim. Jay Winter, Emmanuel Sivan. Cambridge; New York, 1999. Lk 205–220. **Miriam Dobson, Benjamin Ziemann**. Reading Primary Sources, lk 57–73, 123–158. Narratiivist ja selle teadvustamisest ajalooteaduses vt lähemalt: **Eva Piirimäe**. Keeleline pööre. – Keel ja Kirjandus 2008, nr 8–9, lk 589–603. **Marek Tamm**. Hayden White ja keeleline pööre ajaloo filosoofias. – Tuna 2003, nr 1, lk 128–133.

egodokumentide analüüsil kolme tasandit: reaalsust (tegelikkuses toimunud sündmused), kogemust (sündmustele antud tähendus) ning representatsiooni (kogemuse hilisem edasiandmine).¹⁰⁹

Doktoritöö keskmes olev mõiste *sõjakogemus* hõlmab seega sõdurite reaalsete läbielamiste mõtestamist ja neile antud tähendust, nn “tegelikkuse konstruktiooni”.¹¹⁰ Uuriija jõuab sõjakogemuseni üksnes selle narratiivse representatsiooni allikakriitilisel analüüsil.¹¹¹ Kogemus ning selle edasiandmine on tihedalt seotud mälu ja mäletamise, nostalgia jmt aspektidega,¹¹² mistõttu on töös nende analüüsil laenatud mõisteid ja lähenemissuundi etnoloogiast, kirjandusteadusest ja mäluajaloost.¹¹³ Kogemuse kujunemise ja väljendamise seotust mälu ning mäletamise protsessiga ilmestab seejuures eri ajal ning kujul kirja pandud ning erinevale publikule suunatud egodokumentide võrdlus.¹¹⁴

Doktoritöö metoodika arvestab egodokumentide analüüsile keskenduvates käsitlustes sõnastatud printsiipe,¹¹⁵ ent on suuresti kujunenud orgaaniliselt allikmaterjali järkjärgulisel läbitöötamisel. Töö täpsete uurimisküsimuste sõnastamine eeldas esmalt allikate otsimist, nende põhjalikku läbitöötamist ning peamiste

---

¹⁰⁹ Antud metoodikale on suuresti aluse pannud Reinhart Koselleck, Victor Turner ja Edward Bruner. **Reinhart Koselleck**. “Erfahrungsraum” und “Erwartungshorizont” – zwei historische Kategorien. – *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Toim. Reinhart Koselleck. Frankfurt am Main, 1989. Lk 349–372. **The Anthropology of Experience**. Toim. Victor W. Turner, Edward M. Bruner. Urbana, 1986. Vt ka: **Ene Kõresaar**. Mälu, aeg, kogemus ja eluloo uurija pilk. – *Mälu kui kultuuritegur: etnoloogilisi perspektiive*. *Studia Ethnologica Tartuensia* 6. Koost Ene Kõresaar, Terje Anepaio. Tartu, 2003. Lk 7–32. **Tiiu Jaago**. Sündmus – mis-juhtus-küsimus tõsielulugudes. – *Jutustamise teooriad ja praktikad*. Toim. Marina Grišakova. Tartu, 2010. Lk 183–204. **Kirsti Salmi-Niklander**. Sündmus, kogemus ja jutustamine. – *Mäetagused* 2009, nr 43, lk 19–38. **Klaus Latzel**. Vom Kriegserlebnis zur Kriegserfahrung: theoretische und methodische Überlegungen zur erfahrungsgeschichtlichen Untersuchung von Feldpostbriefen. – *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 1997, nr 56, lk 1–30.

¹¹⁰ Vt ka: **Christoph Mick**. *Lemberg, Lwów, L'viv, 1914–1947: violence and ethnicity in a contested city*. West Lafayette, 2016. Lk 2–3.

¹¹¹ Vt lisaks: France and its spaces of war: experience, memory, image. Toim. Patricia M. E. Lorcin, Daniel Brewer. New York, 2009. Remembering and representing the experience of war in twentieth-century France. Toim. Debra Kelly. Lewiston, 2000. **Janet S. K. Watson**. *Fighting different wars*.

¹¹² **Nigel C. Hunt**. *Memory, war and trauma*. Cambridge; New York, 2010. **Maurice Halbwachs**. *On Collective Memory*. Chicago, 1992. **Hans J. Markowitsch, Harald Welzer**. *The development of autobiographical memory*. Hove; New York, 2010.

¹¹³ **Tiina Ann Kirss**. Esimene maailmasõda eestlaste mälestustes. **Tiiu Jaago, Ene Kõresaar, Aigi Rahi-Tamm**. *Oral History and Life Stories as Research Area in Estonian History, Folkloristics and Ethnology*. – *E-Lore* 2006, nr 13/1, lk 1–15. **Ene Kõresaar**. *Elu ideoloogiad: kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes*. Tartu, 2005. **Susannah Radstone**. *Memory and Methodology*. Oxford; New York, 2004. **Aili Aarelaid**. *Cultural Trauma and Life Stories*. Helsinki, 2006. **James Wertsch**. *Voices of Collective Remembering*. Cambridge; New York, 2002. *Afterlife of events: perspectives on mnemohistory*.

¹¹⁴ Vt lisaks: **Liisi Eglit**. *Kirjad, päevikud ja mälestused*.

¹¹⁵ Vt nt: *Egodocuments and history*.

kirjeldusandmete (leidandmed, autor/autorid, koostamisaeg, kajastatav periood, teemad, märksõnad jne) ülestähendamist. Suur hulk materjalist sai seejuures digiteeritud ning kas osaliselt või täielikult elektrooniliselt sisestatud, võimaldades hiljem tekste töödelda. Loodud andmekogu analüüsi tulemusel oli võimalik esile tuua teemad, mis moodustasid materjali ühisosa, st olid esindatud väga suures osas egodokumentides (nt suhted koduste ja kaassõduritega, vaenlasekuvand jpm).¹¹⁶ Võrreldes eesti allikatest väljakasvanud sõjakogemuse peamisi jooni rahvusvahelises historiograafias käsitletud kogemuse aspektidega, joonistusid välja valdkonnad, mis olid esiteks mõlemale rühmale ühised (nt suhted kodustega, sõja mõtestamise püüded, patriotism jpm), teiseks eestlastele eripärased (nt rahvusküsimus) või kolmandaks hoopiski ühel või teisel põhjusel meie materjalis vähem esindatud (nt kamraadlus, rüüstamine). Järgnes teemadest lähtuv andmeanalüüs egodokumentide alaliikide siseselt ja üleselt, mille käigus otsiti vastuseid küsimustele, miks antud probleemid ja teemad eestlaste jaoks olulised olid (või ei olnud) ning millised filtrid jm tegurid tekstide rõhuasetusi mõjutasid.

Esimene egodokumente mõjutanud filter oli maailmasõja aegne sõjatsensuur: armeest saadetud kirjad läbisid tsensorite kontrolli, mis jälgis, et kirja-des ei leiduks sõjaaegse tsensuuriseadusega keelustatud infot (nt väeosade paiknemine, lahingutegevusega seonduv). Vene armee (nagu ka teiste ilmasõjas osalenud armeede) tsensuurikord omas siiski mitmeid nõrku kohti, nagu sobivate tsensorite ebapiisavus või armee juhtkonna suutmatus panna karmid tsensuuriseadused praktikas tööle, mis pehendasid tsensuuri mõju oluliselt.¹¹⁷

---

¹¹⁶ Vaenlasekuvandina mõistetakse siinses töös Esimeses maailmasõjas Vene impeeriumi vastu sõdinud riikidest, armeedest ja rahvastest (eelkõige Saksa keisririigist, selle armeest ja sakslastest) loodud kujutluspilti, mille kujunemist ja omadusi mõjutasid tegurid, nagu varasemad ja sõjaaegsed kokkupuuted antud rahvaste esindajatega, propaganda, aga ka mitmed teised faktorid, nt kuvandi looja haridustase. Vaenlasekuvand on lisaks tihedalt seotud muude kuvanditega, nt enesekuvandiga (st inimese kujutluspildiga endast) ning kuvandiga kaassõduritest. Vt lisaks: **Marja Vuorinen**. Introduction: enemy images as inversions of the self. – *Enemy Images in War Propaganda*. Toim. Marja Vuorinen. Newcastle upon Tyne, 2012. Lk 1–14. Kuvandi (imago) mõistest vt lähemalt ka: **Karin Hiimaa**. Aafrika retseptioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917). Tartu, 2006. Lk 18.

¹¹⁷ Esimese maailmasõja aegse Vene sõjatsensuuri kohta vt lisaks: **John T. Smith**. Russian Military Censorship during the First World War. – *Revolutionary Russia* 2001, nr 14/1, lk 71–95. **William G. Rosenberg**. Reading Soldiers' Moods: Russian Military Censorship and the Configuration of Feeling in World War I. – *American Historical Review* 2014, nr 119/3, lk 714–740. **А. С. Смыкалин**. Перлюстрация корреспонденции и почтовая военная цензура в России и СССР. Санкт-Петербург, 2008. Lk 90–108. **Vello Paatsi**. Vene sõjatsensuur Läänemere kubermangudes Esimese maailmasõja ajal 1914–1917. – *Kas keelata või lubada? Tsensuur Rootsi ajast Eesti taasiseseisvumiseni: seminar Eesti Kirjandusmuuseumis 26. novembril 2015: ettekanded*. Toim. Vello Paatsi, Kristi Metste. Tartu, 2015. Lk 41–48. **Г. А. Салтык, А. А. Строева**. Первая мировая война: к истории военной цензуры. – *Ученые записки: электронный научный журнал КурГУ* 2011, nr 3(19)/1. <http://scientific-notes.ru/pdf/020-005.pdf> [13.02.2016]. Teiste ilmasõjas osalenud riikide sõjatsensuurist vt nt: **Ross F. Collins**. The development of censorship in World War I France. Columbia, 1992.

Päevikute osas toimis otsene sõjatsensuur vähem, kuivõrd oht keelatud ülestähendustega sõjaväevõimudele vahele jääda oli väiksem kui tsensorite käest läbi käivate kirjade puhul.

Tsensuuriga, vahest veelgi enam kirjutiste adressaadiga tihedalt seotud filter on enesetsensuur. Tsensurite kartuses jäeti tsensuuriga keelustatud info ettevaatavalt kirjadest välja. Kirjade ja mälestuste ülestähendamisel arvestati teksti lugeva publiku taustaga ning kuvandiga sellest, millised on “head” kirjad ja mälestused.¹¹⁸ Kuna kodustele ei tahetud põhjustada kannatusi, jäeti sõja verisemad küljed erakirjades pigem kajastamata.¹¹⁹ Neid leidub mõnevõrra enam sõjajärgsetes mälestustes, kus põhirõhk oli kandumas kangelaslikumate lugude edasiandmisele. Kui sõjaaegsest ametlikust tsensuurist oli võimalik kuidagi kõrvale laveerida, siis enesetsensuur rakendus ühel või teisel viisil alati. Vaid päevikud, mis kirjutati eelkõige autori enda jaoks ning hoiti teenistuses viibides varjul, olid enesetsensuurist suhteliselt vähem puudutatud.¹²⁰

Olulise filtrina on kirjutatud mõjutanud mälu, mäletamise protsess ning selle kontekst. Sõjakogemus, nagu ka selle representatsioon on ajas muutuvad ja dünaamilised nähtused, mille arengut suunasid veteranide kojunaasmise ning tsiviilühiskonda sulandumise protsessiga kaasnenud positiivsed ja negatiivsed läbielamised, võidu ja kaotuse temaatika ning ühiskonna kuvand veteranidest.¹²¹ Idarindel omasid tugevat mõju ilmasõjale järgnenud sõjad, mis andsid ühele osale veteranidest uusi kogemusi, kuid samuti võimalusi ilmasõjas nähtut ja õpitut uutest oludest rakendada.¹²² Eestis töid Vabadussõda ja hilisem Teine maa-

---

¹¹⁸ Mitmed sõdadevahelisel perioodil mälestused kirja pannud eesti veteranid kartsid näiteks, et kui nende lugudest puuduvad kangelasteod, pole mälestused lugemisväärased, samuti tunti mõnikord häbi oma kasina kirjutamisoskuse pärast. Vt lisaks: **Liisi Eglit**. Kirjad, päevikud ja mälestused, lk 218. Sõjaaegsete kirjade kirjutamisel lähtunud vormelitest, struktuurinormidest ja publiku ootustest vt lähemalt: **Liisi Eglit**. Sõja- ja kodurinde vahelised suhted. **Andreas Kalkun**. “Rohkem ei tiija mina teile kirjuda”.

¹¹⁹ Nn keelekaotusest sõjaga seonduvate pingeolukordade ja emotsioonide kajastamisel vt lähemalt: **Isa Schikorsky**. Briefe aus dem Krieg. Zur Schreibpraxis kleiner Leute im 19. Jahrhundert. – Lesen und Schreiben in Europa 1500–1900. Vergleichenden Perspektiven. Toim. Alfred Messerli, Roger Chartier. Basel, 2000. Lk 151–165. **Andreas Kalkun**. “Rohkem ei tiija mina teile kirjuda”, lk 127–133.

¹²⁰ Vt ka: **Samuel Hynes**. Personal narratives, lk 208–210.

¹²¹ **Maureen Healy**. Civilizing the Soldier in Postwar Austria. – Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe. Toim. Nancy M. Wingfield, Maria Bucur. Indianapolis, 2006. Lk 47–69. **Deborah Cohen**. The war come home: disabled veterans in Britain and Germany, 1914–1939. Berkeley, 2001. **Benjamin Ziemann**. War experiences in rural Germany: 1914–1923. Oxford; New York, 2006. **Benjamin Ziemann**. Contested commemorations. Republican war veterans and Weimar political culture. Cambridge; New York, 2013. **Chris Millington**. From victory to Vichy: veterans in interwar France. Manchester; New York, 2012. **Paul Taylor**. Heroes or traitors? Experiences of southern Irish soldiers returning from the Great War 1919–1939. Liverpool, 2015.

¹²² Sõjakogemuse poliitiliste, militaarsete, ühiskondlike ja kultuuriliste aspektide edasikandumisest vt lähemalt: **Vejas Gabriel Liulevicius**. War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity & German Occupation in World War I. Cambridge; New York, 2000. **Winston Chu**, **Jesse Kauffman**, **Michael Meng**. A Sonderweg through Eastern

ilmasõda kaasa poliitilise korra muutusi, vägivalda ning sõjale sarnaseid era-korralisi olukordi (nt vangistamised, ülekuulamised), mis omakorda mõjutasid tagasivaadet Esimese maailmasõja sündmustele.

Retrospektiivsuse, mälu valikulisuse ning muutunud ühiskondlik-poliitilise konteksti mõju sõjas läbielatu hilisemale mõtestamisele ja edasiandmisele avaldub kõige selgemalt sõjaaegsete kirjade-päevikute ja sõjajärgsete mälestuste võrdlemisel.¹²³ Eestlaste kirjades ja päevikutes rõhutasid Vene armees vähemusrahvuse esindajatena teeninud sõdurid pigem oma kannatusi; omariikluse aastatel kirjutatud memuaarides on pearõhk kannatustest üleolekul ning kangelaslikkusel. Kui sõjaaegsetes ja eriti avalikkusele adresseeritud kirjades pigem tervitati Veebruarirevolutsiooni, siis 1920.–1930. aastatel üles tähendatud mälestustes mainiti toonaseid sündmusi vähe või rõhutati autori eemalejäämist neist. Sõjaaegsete kirjade omavaheline võrdlus võimaldab aga jälgida, kuidas muutus sõdurite kogemus ja selle edasiandmine, sõja mõtestamine ning lahinguvahmidus sõja vältel, millised olid seejuures murrangulised perioodid ning muudatusi kaasa toonud sündmused.¹²⁴

Egodokumentide omaduste ja filtrite tundmaõppimine ning kirjade, päevikute ja mälestuste vaheliste erinevustega arvestamine võimaldab neis kirjeldatud sündmuste ja läbielamiste edasiandmist võrrelda ning annab uurijale infot nii kogemuse kui ka selle kirjeldamise konteksti kohta. Teisisõnu saab nõnda vastata küsimustele, miks inimesed eri aegadel sündmusi erinevalt meenutavad, millised tegurid on mäletamist mõjutanud ning kuidas eeltoodu suhestub ühiskondliku kontekstiga. Egodokumentidest saadud teavet on võrdlevalt analüüsitud mitmete muude materjalikogude (ajakirjandus, seadusandlus, veteranide organisatsioonide materjal) infoga.

Doktoritöös näidetena esitatud tekstikatkete näol on paratamatult tegu teatud valikuga. Ehkki autor on püüdnud anda võrdse hääle võimalikult erineva taustaga sõduritele, on enam esindatud ladusalt kirjutatud ning ilmekamalt sõnastatud tekstid, mis on kirja pandud pigem kõrgemalt haritud meeste poolt. Oluline on siiski rõhutada, et järelduste tegemisel on alati arvestatud erinevaid tekste ja juhtumeid, ega ole piiratud vaid töös esitatud näidetega. Kuigi töö viies artikkel keskendub põhjalikumalt nelja eesti veterani näitele, on artikli kesksete küsimuste püstitamisel ja tulemuste sõnastamisel tuginetud laia allikakogumi (sõdurite egodokumendid, julgeoleku isikutoimikute materjalid) analüüsile.

Europe? The Varieties of German Rule in Poland during the Two World Wars. – German History 2013, nr 31/3, lk 318–344. **Jesse Kauffman**. Elusive alliance: the German occupation of Poland in World War I. Cambridge, 2015. **Roger R. Reese**. The Soviet military experience: a history of the Soviet Army, 1917–1991. London, 2000. **Е. С. Сеньявская**. Психология войны в XX веке. **Ross J. Wilson**. Cultural Heritage of the Great War in Britain. Farnham; Burlington, 2013. Britain and France in two world wars.

¹²³ Egodokumentide ning (kollektiivse) mälu suhetest vt: **Jay Winter, Emmanuel Sivan**. Setting the framework. – War and Remembrance, lk 6–39. **James Wertsch**. Voices of Collective Remembering, lk 67–86.

¹²⁴ Vt lisaks: **Liisi Eglit**. Eesti sõdurite sõjakogemus.

2. ARTIKLID

3. TÖÖ PÕHITULEMUSED JA EDASISED UURIMISSUUNAD

Sajanditaguseid ühiskondlikke ja poliitilisi arenguid põhjanevalt suunanud ning vähemal või enamal määral iga toonase Eesti perekonna, eriti aga sõjas osalenud eesti sõdurite elukäiku mõjutanud Esimest maailmasõda teatakse siinses ajalookirjutuses ning kollektiivses mälus “unustatud sõjana”. Nii Eestis kui ka mujal Ida-Euroopas on ilmasõda suuremat tähelepanu pälvinud alles viimastel aastatel, eelkõige seoses sajandi möödumisega sõja algusest 2014. aastal.¹²⁵ Juubeliaasta tähistamisega kaasnenud uurimuste kvalitatiivne ja kvantitatiivne tõus ning mitmed senise historiograafia kitsaskohtadele tähelepanu juhtinud uued käsitlused on suurendanud ka lääne ajaloolaste huvi Ida-Euroopa ja Venemaa ilmasõja-kogemuse vastu.¹²⁶ Idarindel asetleidnud sündmuste ja protsesside eripärad ning Ida-Euroopa ja Nõukogude Venemaa ajaloo omanäoline kulgemine pärast sõda nii jätkusõdade¹²⁷ kui ka heitlike ühiskondlik-poliitiliste olude vormis on asjaolud, mille põhjalikum analüüs aitab mõista siinset ajaloolist kogemust ning panustada ajas ja ruumis võrdlusi otsivasse globaalsesse või nn transnatsionaalsesse ajalookirjutusse.¹²⁸

Käesoleva doktoritöö keskmes on Esimeses maailmasõjas Vene armee koosseisus osalenud eesti sõdurite sõjakogemused ilmasõja vältel ja nende tähendus pikemal aegreal, st 1920.–1930. aastate ning Nõukogude Eesti muutunud ühiskondlik-poliitilises kontekstis. Sõjakogemusena mõistetakse sõjas läbielatu mõtestamist, mis avaldub uurijale selle suulise või kirjaliku representatsioonina peamiselt egodokumentides (kirjades, päevikutes, mälestustes, intervjuudes, elulugudes jne). Egodokumentide ning neid toetavate allikate (nt siinses töös kasutatud veteranide organisatsioonide materjal, nõukogudeaegsed isikutoimikud) analüüs annab hindamatut teavet sõdurite läbielamiste ja omandatud kogemuste kohta. Samuti aitab see mõista laiemalt toonaseid ühiskondlikke olusid ja protsesse. Alljärgnevalt on esitatud töö põhitulemused ning viidatud edasistele uurimissuundadele nii lokaalsel kui ka rahvusvahelisel tasandil.

Sõjakogemuse komponente on palju ning need varieeruvad isikuti, sõltudes sõduri konkreetsest sõjateest, isikuomadustest, haridustasemest ning tema sõjajärgsest käekäigust, mis seab laiapärgjaliste üldistuste tegemisele teatud raamid. Tänu kasutatud materjalide mitmekülgele autorkonnale ning neis kajastuvate teemade iseloomule on siiski võimalik välja tuua eesti sõduritele enim omased, nn kollektiivse kogemuse aspektid koos neid mõjutanud tegurite analüüsiga.¹²⁹

---

¹²⁵ **Tõnu Tannberg.** Saateks. Lisandusi suure ilmasõja kui “unustatud sõja” tundmaõppimiseks. Vt ka: **Liisi Esse.** Esimene maailmasõda kui unustatud sõda.

¹²⁶ Other fronts, other wars? First World War studies on the eve of the centennial.

¹²⁷ Vt lisaks: **Peter Gatrell.** War after the war.

¹²⁸ **Jay Winter.** General introduction, lk 6–10. **E. Ю. Сергеев.** Новые подходы к исследованию Первой мировой войны, lk 19–22.

¹²⁹ Egodokumentide ja sõjakogemuse analüüsil rakendatava meetodika kohta vt lähemalt: The Anthropology of Experience. **Samuel Hynes.** Personal narratives and commemoration. **Reinhart Koselleck.** “Erfahrungsraum” und “Erwartungshorizont”. **Ene Kõresaar.** Mälu, aeg,

Sõjakogemus tervikuna sisaldab paljuski universaalseid komponente, mis on omased erinevate armeede sõduritele. Sõjas läbielatu olulisemad ning enamasti ka valulikumad momendid olid füüsilised ning vaimsed traumad, vägivalla, tapmise ja surmaga kokkupuutumine ning rindeteenistusega seotud aspektid (unepuudus, kurnatus, nälg, külm, palavus). Samuti omas kindlat rolli sõja mõtestamine, patriotism, propaganda, vaenlase- ja enesekuvand, suhted kaasõdurite, ohvitseride ja kodurindega. Määravad komponendid olid ka sõdurite rindelt tsiviilühiskonda naasmine, sõjajärgses ühiskonnas oma koha leidmine ning sõja käigus saadud õppetunnid ja teadmised, mis hilisemates kriitilistes situatsioonides taas rakendamist leidsid.¹³⁰ Mitmed nimetatud universaalseid komponente iseloomustavatest joontest ning neile sõjajärgselt antud tähendus kujunesid eesti sõdurite kogemuses küllaltki omanäoliseks.

Sõjakogemuse lahutamatuks osadeks said sõja erinevate aspektidega seotud **negatiivsed ja positiivsed emotsioonid**, mille läbielamist on ilmasõja pikaajalisuse ning kaasnenu füüsiliste ja vaimsete traumade, rindeteenistuse ning vägivalla (sealhulgas kohalike elanike suhtes rakendatud vägivalla, näiteks rüüstamise ja vägistamise) rohkuse kontekstis keeruline kahtluse alla seada.¹³¹ Millist tähendust eestlased läbielatud tunnete omistasid ning kuidas need kogemust kui tervikut mõjutasid, on aga raskem hinnata, kuna eesti sõdurid on oma kirjeldustes üsna vaoshoitud ning avavad kogetud emotsioone lääneriikide sõduritega võrreldes detailivaesemalt.¹³² Eestlaste tekstides on peamisteks hirmu, viha ja masenduse allikateks olnud rahvusvähemuste suhteliselt kehv olukord Vene armees, koduigatsus, rindeteenistus ning armees rakendatud

---

kogemus ja elulooürija pilk. **Tiiu Jaago**. Sündmus – mis-juhtus-küsimus tõsielulugudes. **Kirsti Salmi-Niklander**. Sündmus, kogemus ja jutustamine. **Klaus Latzel**. Vom Kriegserlebnis zur Kriegserfahrung.

¹³⁰ Erster Weltkrieg, Zweiter Weltkrieg: Ein Vergleich. Krieg, Kriegserlebnis, Kriegserfahrung in Deutschland. Toim. Bruno Thoss, Hans-Erich Volkmann. Paderborn, 2002. **E. C. Сеньявская**. Психология войны в XX веке. Vt ka: **Ants Parktal**. Ühiste kannatuste erinev valu. Sirp: Eesti Kultuurileht 2007, 25. mai.

¹³¹ **Stephane Audoin-Rouzeau, Annette Becker**. 14–18, understanding the Great War. **Alexander Watson**. Enduring the Great War. **Anthony Fletcher**. Life, death and growing up on the Western Front.

¹³¹ **André Loez**. Tears in the Trenches: A History of Emotions and the Experience of War. – Uncovered Fields. Perspectives in First World War Studies. Toim. Jenny Macleod, Pierre Purseigle. Leiden; Boston, 2004. lk 211–226. **Jason Crouthamel**. An intimate history of the front. **Henning Pietzsch**. Die Fronterfahrungen der Deutschen Soldaten im Ersten Weltkrieg. **Craig Gibson**. Behind the front: British soldiers and French civilians. **Jan Plamper**.

Fear: Soldiers and Emotion in Early Twentieth-Century Russian Military Psychology. – Slavic Review 2009, nr 68/2, lk 259–283. **А. Б. Астахов**. Сексуальный опыт русского солдата на Первой мировой и его последствия для войны и мира. – Военно-историческая антропология. Ежегодник, 2005/2006, lk 367–382. **А. Б. Астахов**. Членовредительство и симуляция болезней в Русской армии во время Первой мировой войны. – Новый исторический вестник 2012, nr 34, lk 6–18. **Д. А. Лобанов**. Повседневная жизнь солдат тыловых гарнизонов в 1914 – 1917 гг.

¹³² Vt lähemalt artiklist 1 ja **Liisi Eglit**. Kirjad, päevikud ja mälestused, lk 228–231.

karistused (eelkõige ihunuhtlus). Seevastu positiivsena ja rahulolu tekitavana on välja toodud rahvuskaaslastega kohtumisi, kodustelt saadud kirju ja pakke ning teateid koju naasmise võimalusest. Nimetatud komponente on pikemalt avatud allpool.

Nagu tõdetud, ei kajasta eesti materjal eriti rüüstamise, vägistamise, tapmise ja mitmesuguste füüsiliste ning eriti vaimsete traumadega seotud emotsioone.¹³³ Egodokumentidele rakendatud filtrite analüüs viitab tsensuuri, enesetsensuuri ning tekstidele autorite poolt seatud normide olulisusele (näiteks ei tahtnud sõdurid kodustele kannatusi põhjustada, mistõttu jäeti sõja vägivaldne külg kirjadest sageli välja).¹³⁴ Võrdlusest lääne käsitlustega tuleb representatsiooni tagasihoidlikku tooni mõjutava tegurina esile ka kultuuriline ja ühiskondlik taust. Eestlaste mälestusi on mõjutanud Vabadussõja ning omariikluse saavutamise seotud kollektiivse mälu rõhuasetused, mis sõjajärgselt keskendusid Nõukogude Venemaa ja Landeswehri üle saavutatud võidu kangelaslikkusele ning maailmasõja aegsete kannatuste pisendamisele ja/või neist üleolekule.¹³⁵ Läänerinde sõdurite kogemuses olulisel kohal olevate rindekaaslaste vaheliste sidemete ja kamraadlusega kaasnenud positiivsete tunnete vähesust ning sellega seotud nostalgiliste emotsioonide puudumist aitab selgitada eestlaste laiali-pillutatud Vene armees ning kehvad suhted venelastest kaassõduritega (vt allpool).

Üheks peamiseks, ent ka mitmetahulisemaks ning ajaliselt rasketihaaravaks sõjakogemuse komponendiks võib pidada **sõja mõtestamist**, mis püsis sõdurite jaoks olulisel kohal sõtta mineku hetkest kuni sõjajärgse perioodini, mil muutunud oludes sõja tähendust ümberhindama asuti.¹³⁶ Ilmasõja mõtestamise (eba)edu väljendus suuresti sõdurite võitlusvalmiduses ja sõjatüdumuses ning oli seotud lisaks ülalmainitud emotsioonidele patriotismi, propaganda, aga ka armeesiseste suhete ning armee suutlikkusega sõdureid motiveerida.¹³⁷ Ehkki sõja mõtestamise näol on tegu dünaamilise ja muutliku nähtusega, võib eestlaste puhul hiljemalt 1915. aastast alates näha iseloomuliku joonena suhteliselt vähest võitlusvalmidust ja raskusi sõjale tähenduse andmisel. Kõige ilmekamalt jäadi sõja eesmärkide ja tulemuste sõnastamisel hätta 1920.–1930. aastatel kirjutatud mälestustes, mida iseloomustab autorite suutmatus ilmasõja läbielamistele selget hinnangut anda (vt pikemalt allpool).¹³⁸

---

¹³³ Läänerinde sellealaste kogemuste kohta vt nt: **Joanna Bourke**. An intimate history of killing. **Peter Leese**. Shell shock: traumatic neurosis and British soldiers of the First World War. Basingstoke; New York, 2009. **Gregory M. Thomas**. Treating the trauma of the Great War: soldiers, civilians, and psychiatry in France, 1914–1940. Baton Rouge, 2009.

¹³⁴ **Isa Schikorsky**. Briefe aus dem Krieg. **Andreas Kalkun**. “Rohkem ei tiija mina teile kirjuda”, lk 127–133. **Liisi Eglit**. Kirjad, päevikud, mälestused.

¹³⁵ Vt lähemalt artiklist 1 ja **Liisi Eglit**. Kirjad, päevikud ja mälestused, lk 228–231.

¹³⁶ Remembering the First World War.

¹³⁷ Vrd **Alexander Watson**. Enduring the Great War.

¹³⁸ Vt lähemalt artiklist 3.

Sõja mõtestamist mõjutasid mitmesugused kuvandid, millest eestlaste puhul olid peamised kodurinde, sakslaste kui põhivaenlase ning sõdurite enesekuvand. Mainitud tegurid olid üksteisega tihedalt seotud ning muutusid sõja vältel, veel enam aga pärast sõda. Sõdurite **kuvand kodurindest** ning suhtumine sõja eesmärkidesse, põhjustesse ning kujutletavatesse tulemustesse olid seotud kahe rinde vahelise suhtlusega, tehes sõja vältel läbi mitu arenguetappi. Kui sõja algusele iseloomulik patriotismipuhang, suurenenud saksavastatus ning optimism sõja eeldatavate tulemuste osas¹³⁹ toitsid mõnda aega sõdurite ja kodurinde positiivseid ning vastastikku toetavaid suhteid, siis alates 1915. aasta kevadest, eriti aga 1916. aasta algusest hakkasid osapoolte suhtumised oluliselt halvenema. Ilmasõjaga seonduvate raskuste kogemine ning purunenud lootused sõja kiireks ja võidukaks lõpuks raskendasid selle mõtestamist nii sõdurite seas kui ka kodus. Aastatega keskendus kodurinne järjest enam tsiviilühiskonna ees seisvate probleemide lahendamisele, mistõttu tundsid sõdurid end hüljatuna ja unustatuna.¹⁴⁰

1917. aasta Veebruarirevolutsioon tõi kaasa suhtluse lühiajalise paranemise. Sõdurite revolutsiooniga suurenenud võitlusind ning positiivne hoiak tsiviilühiskonnas toimunud muutustesse parandas suhteid kodurindega ja lähendas osapooli. Paraku jäi suhete paranemine armeed järgnevalt tabanud kaotuste ning demoraliseerumise tõttu ajutiseks.¹⁴¹ 1917. aastal moodustatud eesti rahvusväeosades teeninud sõdurite kuvandit kodurindest on säilinud epistolaarse pärandi vähesuse tõttu keeruline iseloomustada, ehkki veteranide tagasivaateliste mälestuste analüüs viitab sellele, et sõdurite suhtumine kodurindesse ja arusaam okupeeritud ühiskonna läbielatud raskustest hakkas 1917. ja 1918. aastal paranema.¹⁴²

Vaenlasekuvandit mõjutasid sõja alguses Vene impeeriumis levinud patriootlikud meeleolud, propaganda, saksavastased kampaaniad ning eestlaste ajalooline kogemus (balti)sakslastega.¹⁴³ Sõja vältel nimetatud tegurite osakaal

---

¹³⁹ Sõja alguse patriotismipuhangust ja sellega seonduvatest saksavastastest kampaaniatest Vene impeeriumis, sh Balti kubermangudes vt lähemalt: **Aadu Must**. Privilegeeritud põlualuseks: baltisaksa ühiskonnategelaste represseerimine Esimese maailmasõja ajal. – Esimene maailmasõda ja Eesti, lk 15–107. **Eric Lohr**. Nationalizing the Russian Empire. The Campaign against Enemy Aliens during World War I. Cambridge, 2003. **Hubertus F. Jahn**. Patriotic Culture in Russia during World War I. Ithaca, 1995. **Олег Пухляк**. Прибалтийские губернии летом-осенью 1914 г. в описании газеты “Рижкий Вестник”. – Россия и Великая война. Опыт и перспективы осмысления роли Первой мировой войны в России и за рубежом. Материалы международной конференции, Москва, 8 декабря 2010 г. Москва, 2011. Lk 164–180, siin lk 165, 179–180. **И. Б. Белова**. Первая мировая война и российская провинция 1914 – февраль 1917 г. Москва, 2011. Lk 159–165, 173–180.

¹⁴⁰ Hea näide on siinkohal Eesti ajakirjandus, kus 1916. a vähenes oluliselt sõjatemaatika, sh eesti sõdurite kohta käiva info osakaal. **Rosmarii Kurvits**. Eesti päevalehtede muutumine, lk 105.

¹⁴¹ Pikemat sissevaadet antud teemasse vt artiklist 1.

¹⁴² **Liisi Eglit**. Sõja- ja kodurinde vahelised suhted, lk 74–81.

¹⁴³ Vt lisaks: **Aadu Must**. Privilegeeritud põlualuseks. **Eric Lohr**. Nationalizing the Russian Empire. **Reinhard Nachtigal**. Germans in Russia during World War I. – Russia’s Home Front in War and Revolution, 1914–22, Book 2: The Experience of War and Revolution. Toim. Adele Lindenmeyr *et al.* Bloomington, 2016. Lk 327–342. **А. В. Глушков**. Враг внешний – враг внутренний. **О. С. Поршнева**. Эволюция образа войны.

ja mõju muutusid, omades tihtipeale sõja algusaegadega võrreldes diametraalselt vastupidist efekti. Asjaolu, et armees langes saksavastase hüsteria sihtmärgiks suur osa impeeriumi läänekubermangude elanikke,¹⁴⁴ kahandas ajapikku eesti sõdurite võitlusindu ning lagundas ka eestlaste enesekuvandit kui keisririigi truudest alamatest.¹⁴⁵ Sõjaeelne arusaam (balti)sakslastest kui kultuurrahvast, mis sõja alguses tagaplaanile jäi, mängis seevastu olulist rolli selles, et vaenlasekuvand sakslastest mahenes pärast sõja algusele iseloomuliku patriotismilaine taandumist.¹⁴⁶

Eestlaste **enesekuvandit** mõjutasid ka teiste armeede sõduritele tüüpilisena rindel kogetud võidud ja kaotused, samuti suhted kaassõduritega ja kodustega, vaenlasekuvand jne. Sarnaselt kodurinde ja vaenlasekuvandile tegi eestlaste enesehinnang sõja vältel, veel enam aga sõjajärgsel perioodil läbi rea muutusi. Sõdurite kirjade ja päevikute analüüs viitab eestlaste sõjaaegse enesekuvandi arengule teljel kangelasest ohvriks; sõjajärgsetes memuaarides kujutati end taas pigem raskustest ülesaava kangelasena.¹⁴⁷ Enesekuvandi olulise osa moodustas asjaolu, mil määral ja kuidas tajusid eesti sõdurid end Vene impeeriumi alamatena ning osana Vene armeest. Kui sõja alguses oli eestlastele omane suhteliselt tugev keisritruudus, siis sõja vältel see taandus ja esile tõusis enam oma rahvustunnetus. 1915., eriti aga 1916. aastal ilmusid sõdurite tekstidesse märked *võõras väes* ja *võõraste keskel* teenimisest ning igatsus eesti rahvusväeosade järele.¹⁴⁸ Sõjajärgsetes mälestustes tunnistati sõja algusele omast keisritruudust aga juba üsna napolisõnaliselt.¹⁴⁹

Eestlaste enesekuvandi suurimaks mõjutajaks võib pidada **rahvusküsimust** ehk väikerahvaste rahvusliku eneseteadvuse kasvu ning nende sõdurite suhteliselt kehva olukorda Vene armees, mis oli seotud armee paljurahvuselise tausta ning venelaste domineerimisega selles. Rahvusküsimuse ja sellest tulenevalt vene kaassõduritega kehva läbisaamise problemaatika puudub vaid üksikutest memuaaridest, see on hästi esindatud ka kirjades ja päevikutes, mõjutades nii eestlaste sõjakogemust tervikuna kui ka selle eraldiseisvaid komponente. Rahvusküsimuse osakaalu tähtsustamine on eestlaste kui väikerahva eripära,¹⁵⁰ võrreldes suurrahvaste, aga ka mitmete läänrindel teeninud rahvusgruppidega.¹⁵¹

---

¹⁴⁴ Sarnaselt eestlastele sildistati sakslasteks ka Vene armees teenivaid lätlasi. **Klāvs Zariņš**. Karavīru vēstules.

¹⁴⁵ Vt lähemalt artiklist 2.

¹⁴⁶ Vt lähemalt artiklitest 1 ja 2.

¹⁴⁷ Vt lähemalt artiklist 2 ja **Liisi Eglit**. Kirjad, päevikud ja mälestused, lk 227–228.

¹⁴⁸ Rahvusväeosade-loomusi toitis eelkõige asjaolu, et läti rahvusväeosad loodi juba 1915. aastal. Rudolf Birk põhjendas oma lootusi rahvusväeosade loomiseks nõnda: “Oma rahvuslikus polgus, oma keele keskel, paljud raskused kergemad kanda on kui võõras rahvuses, kus sind tihti koguni omaks ei tunnistata.” ERA 2111-2-20, l. 270, Rudolf Birki kiri Postimehele.

¹⁴⁹ Vt lähemalt artiklist 1.

¹⁵⁰ Vt ka: **Klāvs Zariņš**. Karavīru vēstules.

¹⁵¹ Vrd **Randall Collins**. Does nationalist sentiment increase fighting efficacy? **Paul C. Stern**. Why do People Sacrifice for Their Nations? **Joanna Bourke**. An Intimate History of Killing, lk 127–158.

Juba enne Esimest maailmasõda nägid Vene võimud armeed nn sulatuskatlana, kus väikerahvad hajutati eri väeosade vahel ning saadeti kodukubermangust kaugemale teenima, eesmärgiga ära hoida või vähendada nende separatistlikku rahvusteadvust.¹⁵² Ehkki eelkõige 1917. aastal moodustatud rahvusväeosadega senine olukord paljuski muutus,¹⁵³ said vähemuste kehvena positsiooniga seotud mõttemustrid ja kuvandid (nt armee juhtkonna ja ohvitseride, samuti venelastest kaassõdurite süüdistamine eri rahvuste ebavõrdses kohtlemises) sõdurite kogemuse oluliselt osaks. Eestlaste puhul avaldas mõju ka vene keele vähenenud oskus, keskmisest oluliselt kõrgem haridustase ning asjaolu, et üldise saksavastasuse kontekstis suhtusid vene kaassõdurid ja ohvitserid impeeriumi läänekubermangudest pärit elanikesse kahtlustavalt.¹⁵⁴

Eestlaste hajutus ning kehvad suhted vene kaassõduritega takistasid sõduritevahelise kamraadluse kujunemist ja vähendasid võitlusvalmidust.¹⁵⁵ Ehkki pole teada, kui võrd eestlased Vene armee teiste rahvustega võrreldes enam deserteerima kippusid,¹⁵⁶ on tähelepanuväärne asjaolu, et eestlaste egodokumentides seoti väejooksu mõtted sageli eesti sõdurite kui vähemuse kehva olukorraga armees, samas kui kaassõdurite altvedamist, mida lääne ajalookirjutus on pidanud peamiseks deserteerimist takistavaks teguriks, ei mainita.¹⁵⁷ Rahvusküsimuse teravnemine ning sõduritevahelised probleemsed suhted mõjutasid ka vaenlasekuvandi arengut: sakslaste kui põhivaenlase kuvandi pehmenemine ning vene kaassõdurite sõja alguses positiivse või vähemalt neutraalsena püsinud kuvandi halvenemine sõja jooksul olid tugevas omavahelises seoses. Samuti omasid Vene armees läbielatud probleemid mõju eesti sõjavangide kogemusele Saksamaal. Sõjavangidena Saksamaa ja Austria-Ungari kultuuri ja elukorralduse

---

¹⁵² **Tõnu Tannberg**, *Numerus clausus* Vene armees. Usulistest ja rahvuslikest piirangutest tsaariarmee komplekteerimisel 19. sajandi teisel poolel. – Eesti mees Vene kroonus, lk 271–282. **Gregory Vitarbo**, *Rahvuspoliitika ja Vene keiserlik ohvitserikorpus*. – Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses, II. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 18(25). Koost. Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth. Tartu, 2010. Lk 283–303. **Mark von Hagen**, *Reformi piirid: paljurahvuseline keiserlik armee silmitsi rahvuslusega*. – Vene impeerium ja Baltikum, II, lk 304–322. **Mark von Hagen**, *Levée en masse from Russian Empire to Soviet Union, 1874–1938*. – *The People in Arms. Military Myth and National Mobilization since the French Revolution*. Toim. Daniel Moran, Arthur Waldron. Cambridge; New York, 2003. Lk 159–188.

¹⁵³ Kuigi rahvusväeosade moodustamise kõrgeaeg Vene armees oli 1917. a., loodi osa neist ka varasematel aastatel. Läti rahvusväeosad loodi nt 1915. a. **Valdis Bērziņš**, *Latviešu strēlnieki Pirmajā pasaules karā*. Rīga: Latvijas Universitāte, 2014.

¹⁵⁴ Vt lähemalt artiklitest 1–2.

¹⁵⁵ Kamraadluse olulisusest sõdurite võitlusvalmiduse tõstmisel ning sõja mõtestamisel vt **Dave Grossman**, *On Killing. The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society*. New York, 2009. Lk 149–155. **Randall Collins**, *Does nationalist sentiment increase fighting efficacy?* **Paul C. Stern**, *Why do People Sacrifice for Their Nations?* **Joanna Bourke**, *An Intimate History of Killing*, lk 127–158. Vt ka artiklit 2.

¹⁵⁶ **Mart Kuldkepp**, *Vene sõjaväe eestlastest desertöörid*.

¹⁵⁷ Vt nt: EAM 116-5-585, pagineerimata, Mart Meinvaldi kirjad.

nägemine ning selle võrdlemine Vene armees kogetuga, osaliselt ehk ka vangidele suunatud propaganda¹⁵⁸ pani eestlasi mõneti üllatuslikult vangistusse positiivselt suhtuma.¹⁵⁹

Ülaltoodust järeldub, et rahvusküsimuse problemaatika ning sõja kulgedes selle järkjärguliselt olulisemaks muutumine omas tugevat mõju eesti sõdurite rahvusluse ja rahvusliku eneseteadvuse arengule. Esimese maailmasõja teeneka uurija Eric Lohri mõisteid “sõjarahvuslus” (*war nationalism*) ning “äkiline rahvuslus” (*sudden nationalism*) laenates võib eestlaste näite põhjal öelda, et lisaks sõjapropagandale, patriotismipuhangule jms teguritele mõjutas Vene impeeriumi väikerahvaste keisritruudust ning eneseteadvuse kiiret arengut sõja vältel ka Vene armee keskkond ning selles kogetud probleemid.¹⁶⁰

Veteranide kogemuse olulise osa moodustas **tsiviilühiskonda naasmine**. Sõdurite kojupöördumise protsess on ääretult mitmetahuline, koosnedes paljudest erinevatest ning üksteisega dünaamilises seoses olevatest komponentidest, nagu rindekaaslastega hüvastijätmine, mundrist ja relvastusest loobumine, teekond koju, taaskohtumine lähedastega, kohanemine tsiviileluga jne. Kui rindelt naasmine toimus suhteliselt lühikese perioodi vältel, siis tsiviilühiskonnaga kohanemine võis kesta aastaid. Kojupöördumine tähistab seejuures olulist vahelüli sõjaaegsete sündmuste ning nende hilisema meenutamise ja defineerimise vahel, mõjutades seda, kuidas sõja ajal saadud kogemust pärast sõda (taas)mõtestama ning (ümber)jutustama hakati.¹⁶¹

Ida-Euroopa sõdurite tagasipöördumise muutsid paljude lääne sõdurite naasmisega võrreldes eripäraseks olulised ühiskondlik-poliitilised pöörded. Eesti kontekstis olid nendeks vabariigi sünd, Saksa okupatsioon ning Vabadussõda, mis mõjutasid kojupöördumise ajalist raamistikku ja taustsüsteemi ning samuti seda, kuidas veteranide naasmist ühiskonnas kajastati. Tuhanded eesti sõdurid tegid läbi kaks eraldiseisvat naasmisprotsessi. Kui esimene neist leidis aset Saksa okupatsiooni ajal ning kestis vaid lühiajaliselt, siis teine ja pikem toimus pärast Vabadussõja lõppu. Kahe tagasipöördumise läbielamine ning Vabadussõja ja omariikluse sünni järel muutunud ühiskondlik taustsüsteem mõjutasid seejuures olulisel määral, kuidas veteranid hiljem ilmasõjast naasmise kogemust meenutasid.¹⁶²

Kuivõrd sõjas olid muutunud nii sõdurid kui ka tsiviilühiskond, põhjustas tagasipöördumine rõõmsate taaskohtumiste kõrval mitmeid hirme ning valusaid

---

¹⁵⁸ **Mart Kuldkepp.** *Pastorisierung* ja propaganda 1915. Plaanid eesti sõjavangide poliitiliseks mõjutamiseks Saksamaal. – I maailmasõda Ida-Euroopas, lk 141–163.

¹⁵⁹ Vt lähemalt artiklist 1.

¹⁶⁰ **Eric Lohr.** *War Nationalism*. – *The Empire and Nationalism at War*, lk 91–107.

¹⁶¹ Vt pikemalt artiklist 3 ja *Nation, memory and Great War commemoration*. **Janet S. K. Watson.** *Fighting different wars*. **Henning Pietzsch.** *Die Fronterfahrungen der Deutschen Soldaten*.

¹⁶² Vt lähemalt artiklist 3.

probleeme.¹⁶³ Ehkki eesti sõdurid reeglina ootasid kojupöördumise hetke ning kirjeldasid seda ka tagasivaateliselt pigem positiivse sündmusena, on äärmiselt leidnud sõjast naasnute peale viltu vaatamine. Sõdurid häbenesid kehva riitusega koduste ette jõudmist, kartsid tööpuudust ja tsiviilühiskonnaga kohanemise keerukust. Egodokumentides on suhteliselt vähest kajastust leidnud kaassõduritest lahkumise problemaatika, mida võib selgitada eestlaste kehva positsiooniga Vene armees ning sellest tulenevalt kamraadluse puudumisega. Kõrvutades sõtta mineku ja sealt naasmise kirjeldusi eesti veteranide mälestustes ning sõjaaegset korrespondentsi sõdurite ja kodurinde vahel, saab järeldada, et sõjast naasmise probleemistikku raskendasid sõdurite ja kodurinde jahenenud suhted, mida 1917. aastal asetleidnud ajutine paranemine oluliselt ei mõjutanud.¹⁶⁴

Sõja võitmise ja kaotamise tähendust on esile tõstetud kui veteranide sõja-järgset positsiooni ja sotsiaalmajanduslikku rahulolu mõjutanud tegurit.¹⁶⁵ Eestlaste egodokumentides seevastu pole sõja kaotamise ja võitmisega seondud temaatika kuigi olulisel kohal. Ehkki sõdadevahelisel perioodil tunnustati kahtlemata asjaolu, et Eesti Vabariigi sünniloos etendasid Esimene maailmasõda ja rahvusväeosad suurt osa, ei järeldu sõdurite memuaaridest, et ilmasõja pärandit oleks nähtud olulise või positiivsena.¹⁶⁶

Ilmasõja mõtestamise problemaatilisusel oli mitmeid põhjuseid. Eestlaste sõjaaegsetes kirjades väljendatud peamist eesmärki – kaitsta kodumaad Saksamaa eest – ei suudetud tegelikkuses täita. Kuivõrd suurem osa sõdureid pöördus koju Saksa okupatsiooni ajal, rõhutas antud taustsüsteem eesti sõdurite kui kodumaa kaitsjate läbikukkumist. Ka okupatsiooni taandumine 1918. aasta novembris polnud seotud niivõrd eesti sõdurite panusega, vaid Novembrirevolutsiooni järel Berliinis tehtud otsusega Saksamaa kapituleerumisest. Antud teemasid pole sõdurite memuaarides pikemalt analüüsitud, kuna sõja kaotamise ja võitmise osas valitses sageli selgusetus, mis raskendas sõja mõtestamist 1920.–1930. aastatel.

---

¹⁶³ **Maureen Healy.** *Civilizing the Soldier in Postwar Austria.* **Ian Frederick William Beckett.** *The Home Front, 1914–1918: how Britain survived the Great War.* Kew, 2006. **Andrew Donson.** *Youth in the fatherless land: war pedagogy, nationalism, and authority in Germany, 1914–1918.* Cambridge, 2010. **Michelle Kathleen Rhoades.** "No safe women": prostitution, masculinity, and disease in France during the Great War. *Ann Arbor*, 2002. **Е. С. Сеньявская.** *Психология войны в XX веке.* **Jon Lawrence.** *Forging a Peaceable Kingdom: War, Violence and Fear of Brutalization in Post-First World War Britain.* – *Journal of Modern History* 2003, nr 75/3, lk 557–589. **Mary Louise Roberts.** *Civilization without Sexes: Reconstructing Gender in Postwar France, 1917–1927.* Chicago, 1997. *Home/Front. The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany.* Toim. Karen Hagemann, Stefanie Schüler-Springorum. Oxford, 2002.

¹⁶⁴ Vt lähemalt artiklist 3.

¹⁶⁵ **Maureen Healy.** *Civilizing the Soldier in Postwar Austria.* **Benjamin Ziemann.** *Contested commemorations.* **Chris Millington.** *From victory to Vichy.* **Paul Taylor.** *Heroes or traitors?*

¹⁶⁶ Vt lähemalt artiklist 1 ja 3.

Eestlaste näite muudab eripäraseks asjaolu, et sõdurite tekstides puuduvad viited nostalgiale ja soovile sõtta tagasi pöörduda, kuigi võiks eeldada, et kojupöördumise problemaatilisus ning sõdadevahelise ühiskonna suhteliselt leige suhtumine ilmasõja pärandisse ja veteranide kogemusse võinuks seda siiski mingil määral tekitada (vt pikemalt allpool).¹⁶⁷ Nagu näitab eesti veteranide kogemuse võrdlus austria veteranide omaga, ei mänginud nostalgia ja rahulolematuse kujunemisel peamist rolli mitte see, kas sõdurid pöördusid tagasi kaotajate või võitjatena, vaid asjaolud, millal naasti ning kuidas ühiskondlik-poliitiline taustsüsteem mõjutas kogemuse defineerimist. Kui Austrias ootasid sõdurid kaotusest hoolimata ühiskonnalt paremat vastuvõttu ning säilitasid moraalse üleolekutunde, siis Eestis saabus enamik sõdureid koju Saksa okupatsiooni tingimustes, mil sisuliselt puudusid võimalused ühiskonnalt laiemalt sooja vastuvõttu nõuda. Nostalgia vähesust memuaarides võib seletada ka eesti sõdurite negatiivse suhtumisega Vene armee teenistusse, kamraadluse puudumise ning rõhuasetustega sõdadevahelises mäletamises, mil “Vene pärandi” positiivne esiletoomine oli pigem taunitav.¹⁶⁸ Kuna paljud ilmasõja veteranid osalesid ka Vabadussõjas, oli lühike tagasipöördumine tsiviili, millele järgnesid kaks lisa-aastat sõjategevust, kahandanud nostalgiliste tunnete esilekerkimist 1920. aastatel. Neis küsimustes üldistuste tegemine nõuab Vabadussõja ja ilmasõja kogemuste ning neid kajastavate egodokumentide põhjalikumat kõrvutamist, mis väljub antud töö raamest.

Sõdurite tagasipöördumise teema sulandub kokku ilmasõja veteranide **võitlusega sotsiaalmajandusliku positsiooni nimel** ja nende kogemusele tähenduse omistamisega–sõdadevahelisel perioodil. Pärast Esimese maailmasõja lõppu idarindel loodud rahvusriikides kujunes maailmasõja veteranide ühiskondlik positsioon lääneriikidega võrreldes üsna erinevaks. Ilmasõjale järgnenud jätkusõjad tõid kaasa oluliselt heterogeensema veteranide kogukonna, mis jagunes eelkõige selle järgi, kas sõditud oli vanas, imperiaalses armees või uues, rahvusriigi sõjaväes. Rahvusriikide sünd, jätkusõjad ja 1920.–1930. aastate natsiooni-loome (*nation-building*) protsessid mõjutasid tuntuvalt ilmasõja kogemusele antud tähendust.¹⁶⁹ Loetletud tegurite tulemusel kujunes olukord, kus nii valituse kui ka laiemalt kogu ühiskonna poolt jäeti Esimese maailmasõja ajal Vene armees teeninud nn veneaegsed sõdurid äratuntavalt tagaplaanile. Sellise arengu kaotajaks pooleks jäänud maailmasõja veteranid asusid toetuste ning laiemalt veteranide ühiskondliku positsiooni võrdsustamise nimel aktiivsesse, ehkki üsna vähetulemuslikku võitlusse.

¹⁶⁷ Nostalgiaist vt nt: **Stephen Garton**. Longing for War. Nostalgia and Australian Returned Soldiers after the First World War. – The politics of war memory and commemoration. Toim. Timothy G. Ashplant *et al.* London; New York, 2000. Lk 222–239. **Thomas Kühne**. Kameradschaft. Die Soldaten des nationalsozialistischen Krieges und das 20. Jahrhundert. Göttingen, 2006. **Deborah Cohen**. The war come home.

¹⁶⁸ Vt lähemalt artiklitest 3 ja 4.

¹⁶⁹ Vt lisaks: **Tomas Balkelis**. Memories of the Great War. **Karen Petrone**. The Great War and the Civil War.

Eestis sai nn veneaegsete ja eestiaegsete sõjainvaliidide riikliku finantsabi ja ühiskondliku tunnustuse võrdsustamise eestkõnelejaks Eesti Vigastatud Sõjameeste Ühing (EVSÜ).¹⁷⁰ Püüdes saavutada riiklike toetuste ühtlustamist ning ühiskondlike annetuste suurendamist, kasutati strateegiaid, nagu märgu- ja palvekirjade ning seaduseelnõude esitamine valitsusele, parlamendile ja kohalikele omavalitsustele, annetamisele kutsuvate tekstidega esinemine ajakirjanduses ees jne. Põrkudes nii riigi kui ka kohalike omavalitsuste asutuste ja ühiskonna vastuseisule, muudeti oma taotlusi sõnastuselt järk-järgult paindlikumaks, asendades nõudmised palvetega, mille tulemusel kahandati ise oma rolli. Organisatsiooni eesmärgiks seatud riiklike toetuste võrdsustamine ei õnnestunud ja ühingu teotähe nõrgenes iseseisvuse viimastel aastatel tuntavalt.

Kuigi EVSÜ strateegiad olid mõeldud, neis hoiduti protestidest ning keskenduti pigem invaliidide kehva olukorra selgitamisele, kutsus soov invaliidide toetusi võrdsustada esile hääleka vastureaktsiooni Vabadussõja invaliidide leerist. Loodud Vabadussõja Invaliidide Koondiste Liidu (VIKL) tegevus jäi piiratuks, ent nende kampaaniate näol oli tegemist Vabadussõja ja ilmasõja veteranide avaliku ja jõulise eristamise ning vastandamisega. Sellisena esindas VIKL sõdadevahelise Eesti ühiskondlike ja poliitiliste meeolude käre-meelsemat vormi, kuid pehmemal kujul hinnati ja tunnustati veterane ning nende kogemust erinevalt nii riigi kui ka laiemalt kogu ühiskonna poolt.¹⁷¹

Sõjas kogetule tähenduse omistamine sõjajärgsel perioodil avaldub mitmetes sõjas omandatud **õppetundides ning nende rakendamises**. Ilmasõda oli paljude sõdurite jaoks esimene kord, kui nähti maailma oma kodukubermangust kaugemal, kohtuti võõraste rahvaste ja nende eluviisidega ning puututi kokku uute keeltega, mida usinamad ka õppima asusid.¹⁷² Ehkki sõjakogemuse erinevate aspektide analüüs pikal aegreal on rahvusvahelises historiograafias populaarsust koguv teema, on Ida-Euroopa ja Venemaa kontekstis neid küsimusi vähe puudutatud. Ilmunud käsitlustes on analüüsitud eelkõige poliitilis-militaarsete kogemuste edasikandumist, st seda, kuidas Esimeses maailmasõjas kogutud teadmised võõraste maade ja rahvaste, lahingutegevuse ning okupatsioonide kehtestamise kohta kandusid edasi sõjale järgnenud kümnenditel esile kerkinud paramilitaarsetesse liikumistesse ja ideoloogiatesse, aga ka Teise maailmasõtta.¹⁷³

---

¹⁷⁰ Toetuste erinevuste kohta vt lisaks artiklist 4 ja **Andrei Sõtšov**. Vigastatud sõjameeste sotsiaalhoolekandest.

¹⁷¹ Vt lähemalt artiklist 4.

¹⁷² Nii kirjutas Mart Meinvald 1915. aastal oma naisele: “Aega on siin laialt käes, et sellest kahju on, kui ta asjata kaduma läheb, siis õpin vene keelt nii palju, kui jõuan, lootes, et see mulle tulevikus uued teaduse ja varanduse hallikad avab.” EAM 116-5-585, pagineerimata, Mart Meinvaldi kirjad kodustele.

¹⁷³ War in Peace: Paramilitary Violence in Europe after the Great War. **Vejas Gabriel Liulevicius**. War Land on the Eastern Front. **Winston Chu, Jesse Kauffman, Michael Meng**. A Sonderweg through Eastern Europe? **Roger R. Reese**. The Soviet military experience.

Hoopis vähem on analüüsitud seda, kuidas maailmasõja tsiviilisikute või sõduritena läbi elanud inimesed kasutasid saadud õppetunde hilisemas elus, sh kriitilistes situatsioonides, nagu uutes sõdades ja kokkupuudetes vägivaldsete riigivõimudega.¹⁷⁴ Pika aegrea analüüs võimaldab luua seoseid erinevate kriitiliste olukordade vahel. Kuna just Ida-Euroopas elati 20. sajandil läbi erinevaid ühiskondlikke ja poliitilisi raputusi, kogeti sõjategevust, okupatsioone, mitmeid riigikordi, repressioone jne, on ilmasõja-kogemuste edasikandumine neis riikides kõrge potentsiaaliga uurimisvaldkond.

Käesoleva doktoritöö üks artiklitest markeerib nimetatud teema võimalikke arendusi, võttes lähema analüüsi objektiks neli Esimese maailmasõja veterani, kel tuli 1940.–1950. aastatel seista silmitsi uute kriitiliste olukordadega, sh sattuda Nõukogude julgeolekuorganite tähelepanu objektiks. Analüüsides Aleksander Haameri, Oskar Nõmmela, Abel Pihu ja Tõnu Talbaku 1930. aastate teises pooles üles tähendatud mälestusi ning Nõukogude julgeolekuorganite isikutoimikute materjale (nt neis sisalduvad ülekuulamised, iseloomustused, pöördumised, kirjad, ankeedid jm tunnistused), küsiti esiteks, milliseks kujunes nende meeste ilmasõja-kogemus, ning teiseks, kas ja kuidas see avaldus hilisemates muutunud ühiskondlik-poliitilistes oludes. Seejuures analüüsiti ka julgeolekuorganite poolset hinnangut Esimese maailmasõja kontekstis toimunule.

Kuigi arreteeritu isikuankeedis oli fikseeritud teenistus tsaariarmees, sõltus sellele süüdistava tähenduse omistamine eelkõige teiste süütõendite olemasolust ja iseloomust. Nii sai Pihu puhul määravaks tema osavõtt Vabadussõjast, kuuluvus Kaitseliitu ning apteegi omamine; Nõmmela puhul tegevus Saksa okupatsiooni ajal Omakaitstes, aga ka tsaariarmees omandatud ohvitserikraad. Talbaku süüasjas oli peamisel kohal tema pereliikmete seotus metsavendlusega. Haameri süüdistuse keskne komponent oli nõukogudevastane agitatsioon, samas tuli nii temal kui ka teistel anda ülekuulamisel selgitusi ilmasõjaaegse teenistuse kohta. Kuna nende meeste juhtumitel ei tulnud süüasjade kompileerimisel argumentidest puudu, ei kujutanud teenistus Esimese maailmasõja aegses Vene armees uurimise juhtlõnga. Samas sobisid need faktid mõjutusvahendina ülekuulatavas kahtluste ja süütunde tekitamiseks.

Esimese maailmasõja kogemus avaldub mitte niivõrd kohtuotsuste punktides, vaid sõjas omandatud strateegiate uutes kriitilistes situatsioonides rakendamises. Olulisemateks neist olid enesealalhoiupüüe, püüdlus saavutada kontakte rahvuskaaslastega, samuti vajadusel rahvuse mahasalgamine nii eneseväärikuse hoidmise püüdena kui ka enesekaitsena. Ilmasõjas osalemine lõi kujutluspilte teistest rahvustest; 1917.–1918. aastatel kogetud võimuvahetused ja sellele järgnenud õpetasid eestlastele erinevate võimudega suhtlemist ning andsid teadmisi ja oskusi toimetulekuks. Omandatud õppetunnid, nagu laveerimisoskus, eneseväärikuse säilitamine, faktide mahasalgamine ja moonutamine, või hoopis vastupidi, sirgjooneline käitumine, mis leidsid fikseerimist nende

---

¹⁷⁴ **Е. С. Сенявская.** Психология войны в XX веке. Lääneriikide kohta vt: Erster Weltkrieg, Zweiter Weltkrieg: Ein Vergleich. **Ross J. Wilson.** Cultural Heritage.

meeste mälestustes, avaldusid ka nõukogude ajal ülekuulajale vastuseid andes ning hiljem karistust kandes.¹⁷⁵

Ülaltoodud **tulemused panustavad** sõdurite sõjakogemuse alasesse rahvusvahelisse, aga ka Esimest maailmasõda puudutavasse lokaalsesse **historiograafia** sse, täites ajalookirjutuse lünki ning luues baasi edasiseks uurimistööks. Keskendudes eestlaste kui vähemusgrupi näitele, juhib töö tähelepanu väikerahvaste kogemuse olulistele aspektidele (nt ühtse rahvusliku tausta puudumise mõju sõduritevahelistele suhetele, kamraadlusele ja sõdurite motivatsioonile), mis senisest, eelkõige suurrahvaste kogemusele keskenduvast historiograafiast välja ei joonistu.¹⁷⁶ Vene armees teeninud vähemuste kogemuse uurimine on üsna algusjärgus. Kui seni ilmunud üksikartiklid lätlaste, juutide ja moslemite kogemuste ning rahvusküsimuste suhetest jõuavad küllaltki erinevatele järeldustele,¹⁷⁷ siis eestlaste kogemuse põhjalikum tundmine annab võimaluse tihedamaks kõrvutamiseks (seda eeskätt lätlastega¹⁷⁸), et seeläbi luua paremat tervikpilti. Viimane eeldab suuremat hulka erinevatele vähemustele keskenduvaid uurimusi, samuti vähemuste kogemuste võrdlemist vene sõdurite omaga ning Esimese maailmasõja ja jätkusõdade kogemuste kõrvutamist (nt mil viisil erines Vabadussõjas rahvusküsimuste kõrvval teeninud eestlaste kogemus ilma sõjas osalenute kogemusest), aidates senisest paremini mõista nn pika Esimese maailmasõja arenguid idarindel.¹⁷⁹

Rahvusküsimuse, sõdurite enese- ja vaenlasekuvandi ning sõja mõtestamisega seotud potentsiaalne uurimisteema on ka armees ja tsiviilühiskonnas toimunud arengute läbipõimitus.¹⁸⁰ Eesti kodurindel aset leidnud ühiskondlike protsesside ning sõjaaegse rahvusluse analüüsi tulemused viitavad sõja eska-leerivale mõjule eestlaste rahvusteadvuse arengus ning saksavastaste kampaaniate tähenduslikkusele nii ühiskonna kui ka sõdurite motiveerimisel,¹⁸¹ ent

---

¹⁷⁵ Vt pikemalt artiklist 5.

¹⁷⁶ Vt pikemalt artiklitest 1 ja 2.

¹⁷⁷ **Н. А. Копылов.** Латышские стрелки в Первой мировой войне 1914–1918 гг.: формирование и социально-этнический состав. – Великая война: сто лет, lk 109–121. **Klāvs Zariņš.** Karavīru vēstules. **Franziska Davies.** Eine imperiale Armee.

¹⁷⁸ Vt pikemalt artiklitest 1 ja 2.

¹⁷⁹ **Joshua Sanborn.** The Russian Empire. – Empires at war, 1911–1923. Toim. Robert Gerwarth, Erez Manela. Oxford, 2014. Lk 91–108.

¹⁸⁰ Ülevaadet rahvusküsimusest sõjaaegses Vene impeeriumis vt: **Р. К. Рахимов.** Народы России в годы войны: национальный вопрос. – Первая мировая война. Историографические мифы и историческая память. Монография в 3 кн. Книга 1. Народы Российской империи. Toim. О. В. Петровская. Москва, 2014. Lk 207–232.

¹⁸¹ Jüri Kivimäe on viidanud sõja kaasmõjul toimunud nn kultuurilisele pöördele Eesti ühiskonnas, mis hõlmas ka eesti rahvusluse osatähtsuse kasvu ning valmistas eestlasi ette autonoomia küsimuse Eesti poliitika keskmesse seadmiseks. **Jüri Kivimäe.** Sõda ja kultuuriline pööre. – Esimene maailmasõda eesti kultuuris, lk 23–75. Vt ka: **Toomas Karjahärm.** Ida ja lääne vahel. Eesti-Vene suhted 1850–1917. Tallinn, 1998. Lk 193–223. Baltisaksa-vastastest kampaaniatest ja nende mõjust vt: **Aadu Must.** Privilegeeritust põlualuseks. **Aadu Must.** Muutugu ja kadugu! **Liisi Eglit.** Kirjad, päevikud, mälestused, lk 222. **Liisi Eglit.** Sõja- ja kodurinde vahelised suhted, lk 66–68.

küsimuseks on, kas ja kuivõrd olid need protsessid seotud kahe rinde vahelise kommunikatsiooniga. Edasine uurimistöö mainitud küsimustes aitaks paremini mõtestada armee ja tsiviilühiskonna suhtlust ning neis paralleelselt toimunud protsesse maailmasõja ajal.

Teise olulise panusena analüüsib doktoritöö eestlaste näitel selliseid seni nõrgalt käsitletud teemasid nagu idarinde sõdurite kojupöördumine, veteranide sõjajärgne ühiskondlik ja majanduslik olukord ning seda mõjutanud tegurid,¹⁸² ja kõrvutab tulemusi läänerinde käsitlustega, paigutades eestlaste kui idarinde sõdurite kogemuse laiemasse rahvusvahelisse historiograafiasse. Esimese maailmasõja veteranide kojupöördumise protsess ning viisid, kuidas see mõjutas sõjakogemuse hilisemat mõtestamist (nt nostalgia vähesus), aga ka invaliidide sotsiaalmajanduslik positsioon sõdadevahelises Eestis, katsed seda parandada ning viimaste läbikukkumine ja häälekas vastureaktsioon Vabadussõja invaliidide leerist näitlikustavad nn pika Esimese maailmasõja pärandiga tegelemise valulikkust sõdadevahelises Ida-Euroopas. Sellega erinevad eesti ning teiste Ida-Euroopa rahvaste kogemused olulisel määral lääneriikide sõdadevahelistest praktikatest.¹⁸³

Lisaks veteranide vaatenurgale on vajalik analüüsida enam riigi- ja ühiskonnapoolseid suhtumisi ja hoiakuid. Antud tööst fookuse ja mahupiirangu tõttu välja jäänud faktoritest tasub esile tõsta sõdadevahelise Eesti ühiskondlik-poliitilise taustsüsteemi, eelkõige vabadussõjalaste liikumise ning Konstantin Pätsi autoritaarse režiimi, aga ka ilukirjanduse, teatri ja muusika mõju¹⁸⁴ kollektiivse mälu kujunemisele, veteranide kogemuse representatsioonile ning maailmasõja pärandile hinnangu andmisele. Samuti ootab põhjalikumat analüüsi Vabadussõja mäletamise ja mälestamise protsess sõdadevahelises Eestis. Ühe hüpoteesina võib seejuures tõstatada küsimuse, mil määral pidurdas toonane ühiskondlik-poliitiline taust patsifistlike ideede kujunemist Eesti ja teiste Ida-Euroopa riikide veteranide seas. Kuivõrd eesti sõduritest suurem osa pani sõjamälestused kirja autoritaarse režiimi tingimustes, võiks eeldada, et toonane rahvuslik ning maskuliinseid rolle rõhutav ideestik vähendas mälestuste patsifistlikku komponenti ja seeläbi ka sõjas kogetud negatiivsete emotsioonide kajastatust. Väite kontrollimine vajaks eesti materjali paralleelset analüüsi teiste Ida-Euroopa autoritaarsete režiimide veteranide egodokumentide, aga ka sõjavastaste ilmingute ning nende arenguga Lääne-Euroopas.¹⁸⁵

---

¹⁸² Antud teemadel on seni ilmunud vaid üksikuid artikleid: Veterans and war victims. **Беате Физелер**. Развитие государственной помощи инвалидам в России.

¹⁸³ Vt pikemalt artiklitest 3 ja 4.

¹⁸⁴ Esmaseid sissevaateid ilmasõjaaegsesse eesti kultuuriellu vt: Esimene maailmasõda eesti kultuuris.

¹⁸⁵ Patsifismist sõdadevahelises Euroopas vt: Challenge to Mars: essays on pacifism from 1918 to 1945. Toim. Peter Brock, Thomas P. Socknat. Toronto, 1999. **Clive Barrett**. Subversive peacemakers. War resistance 1914–1918: an Anglican perspective. Cambridge, 2014.

Kolmanda olulise punktina analüüsib töö Esimesest maailmasõjast saadud õppetunde ja kogemusi nn pikal aegreal, hilisemate kriitiliste situatsioonide kontekstis. Erinevalt Lääne-Euroopast pole Ida-Euroopa ilmasõja veteranide kogemuse edasikandumist Teise maailmasõja aegsetesse ja järgsetesse kriitilistesse situatsioonidesse senises historiograafias pea üldse käsitletud.¹⁸⁶ Töö viiendas artiklis analüüsitud eesti juhtumid näitavad ilmekalt, et sõjakogemuste avaldumine pikal aegreal on keeruline ja mitmepalgeline uurimisprobleem, mis vääriks enam tähelepanu ajaloo õppetundide omandamise võimalikkuse ja võimatuse küsimuse kontekstis. Sõdade ja teiste kriitiliste olukordade võrdlev analüüs suurema hulga näidete põhjal aitaks paremini mõista eri strateegiate olemust ning nende rakendatavust konkreetsemates situatsioonides.

Eesti kontekstis vääriks edaspidi kõrvutamist Esimese maailmasõja, Vabadussõja, Teise maailmasõja ning külma sõja konfliktide käigus omandatud kogemused ning erinevate õppetundide edasikandumine 20. sajandi vältel. Ilmasõja ja Vabadussõja sõdurite korrespondentsi võrdlev käsitlemine, eriti aga mõlemas sõjas teeninud sõdurite kirjakogude kaardistamine ja paralleelne analüüs aitaks paremini mõista nende sõdade vahelisi seoseid ning olulisemaid erinevusi (nt kas Vabadussõja kui raskete kaotustega alanud, kuid sõja teises pooles edukamalt kulgenud sõja mõtestamine arenes ühtlaselt tõusvas joones, vastupidiselt Esimesele maailmasõjale, mille mõtestamine alates 1914. aastast järkjärguliselt komplitseerus; kuidas muutusid Vabadussõja vältel sõdurite ja kodurinde patriotism ning vastastikused kuvandid jne).

Pika aegrea potentsiaalse uurimiseemana võib näha ka eesti sõdurite kogemusi erinevates relvajõududes 20. sajandi vältel. Kõrvutades ühelt poolt Esimese ja Teise maailmasõja ning külma sõja ajal saadud kogemusi armeedest, kus eestlased moodustasid vähemuse ning olid sageli laialipaisatud erinevate väeosade vahel, ning teisalt Vabadussõja-aegses rahvaväes teenimist, joonistuks selgemalt välja, mil määral on sõja mõtestamist, patriotismi, vaenlase- ja enesekuvandit jm sõjakogemuse aspekte mõjutanud rahvusküsimus ning suhted kaasõduritega. Esialgne võrdlus siinse doktoritöö ning eestlasi külma sõja aegsetes Nõukogude relvajõududes käsitleva uurimistöö¹⁸⁷ vahel leiab eestlaste kogemustest mitmeid sarnaseid jooni, nagu kehv läbisaamine vene päritolu kaasõduritega ning selle tugev mõju sõja mõtestamise problemaatilisusele.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et doktoritöösse koondatud artiklid annavad ülevaate eesti sõdurite Esimese maailmasõja kogemuse põhijoontest ja hilisemast tähendusest, asetades need laiemasse Vene armee ning Ida-Euroopa konteksti. Töö viitab Ida-Euroopa sõdurite ilmasõja-kogemuste olulistele ning seni vähest

---

¹⁸⁶ Vt lähemalt doktoritöö historiograafialet pühendatud alapeatükist ning artiklist 5.

¹⁸⁷ Vrd Kristjan Lutsu koostatavat doktoritööd "Eesti sõdur võõras mundris: eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991" ning autori teemakohaseid artikleid: **Kristjan Luts**. Eestlastest ajateenijad Nõukogude Liidu relvajõududes külma sõja perioodil. – Sõjaväe ja tsiviilelanike suhted, lk 145–180. **Kristjan Luts**. Eestlastest ohvitserid NSV Liidu relvajõududes pärast Teist maailmasõda: esmane uurimiskatse. – Eesti ajaloost 19.–20. sajandil, lk 298–324.

tähelepanu pälvinud eripäradele, aga ka nende tähendusele sõjajärgsel perioodil. Antud teemade analüüsil kerkib üles rida uusi, olemuslikult nii lokaalseid kui ka rahvusüleseid küsimusi. Eesti kontekstis ootavad käsitlemist maailmasõja ja Vabadussõja kogemuste, samuti armees ja kodurindel aset leidnud protsesside (nt rahvusteadvuse, vaenlase- ja enesekuvandi areng) vahelised seosed. Ida-Euroopa riikide ja rahvaste poolt sõdades omandatud kogemuste võrdlev analüüs on teostatav laiema rahvusvahelise uurimistöö toel. Ida-Euroopa ja Venemaa kogemuste võrdlus, aga ka komplekssem arusaam nende tähendusest 20. sajandi muutlikes ühiskondlikes ja poliitilistes oludes aitaks paremini mõista siinse ajaloolise kogemuse eripärasid Lääne-Euroopa riikidega võrreldes.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiivimaterjalid

Eesti Ajalooarhiiv

- Fond 1216. EELK Kuusalu kogudus
- Fond 1221. EELK Narva Aleksandri kogudus
- Fond 1261. EELK Palamuse kogudus
- Fond 1280. EELK Pärnu-Jaagupi kogudus
- Fond 1285. EELK Laiuse kogudus
- Fond 1286. EELK Paistu kogudus
- Fond 1296. EELK Helme kogudus
- Fond 2111. Trükikäitis Postimees
- Fond 3150. EELK Tartu Peetri kogudus
- Fond 5166. Pavel Tisler, Põltsamaa kodu-uuriija

Eesti Ajaloomuuseum

- Fond 116. Paberdokumendid, kollektsioon

Eesti Kirjandusmuuseum

- Fond 21. Eesti Rahva Muuseumi käsikirjad
- Fond 169. Varia
- Fond 201. Jaan Oks (1884–1918), kirjanik, kriitik
- Fond 240. Juhan Palm (1894–1970), kooliõpetaja
- Fond 294. Aadu Lüüs (1878–1967), arst

Eesti Riigiarhiiv

- Fond 14. Siseministerium
- Fond 31. Riigikantselei
- Fond 1652. Eesti Vigastatud Sõjameeste Ühing
- Fond 2003. Iisaku Vallavalitsus
- Fond 2124. Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjon
- Fond 2702. Vabadussõja Invaliidide Koondiste Liit
- Fond 4006. Autograafide ja mälestuste käsikirjade kollektsioon

Eesti Riigiarhiivi Filiaal

- Fond 3N. 1940.–1950. aastatel väljasaadetud natsionalistide toimikute kollektsioon
- Fond 8SM. Kollektsoon eriasumisele saadetute isikutoimikutest
- Fond 129SM. ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetamata uurimistoimikute kollektsioon
- Fond 130SM. ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon
- Fond 247. EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut

Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum

- Fond 7. Isikukogud

Hoover Institution Library and Archives

- Fond 89013. Elias Kasak typescript

Kirjandus

1. Eesti polgu komitee protokollid 1917–1918: allikapublikatsioon. Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost 3. Koost. Ago Pajur, Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2001.
- A Companion to World War I. Toim. John Horne. Chichester; Malden: Wiley-Blackwell, 2010.
- Aarelaid, Aili.** Cultural Trauma and Life Stories. Helsinki: Kikimora, 2006.
- Afflerbach, Holger.** The Eastern Front. – The Cambridge History of the First World War. Vol. 1: Global War. Toim. Jay Winter, the Editorial Committee of the International Research Centre of the Historial de la Grande Guerre. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2014. Lk 234–265.
- Afterlife of events: perspectives on mnemohistory. Toim. Marek Tamm. Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2015.
- Aftermaths of war: women's movements and female activists, 1918–1923. Toim. Ingrid Sharp, Matthew Stibbe. Leiden; Boston: Brill, 2011.
- Aftershocks: Violence in Dissolving Empires after the First World War. Contemporary European History 2010, nr 19/3. Toim. Julia Eichenberg, John Paul Newman.
- Andresen, Lembit.** Eesti kooli ajalugu. Algusest kuni 1940. aastani. Tallinn: Avita, 2003. Lk 138–140.
- Aru, Krista.** Üks kirg, kolm mõõdet. Peatükke eesti toimetajakesksest ajakirjandusest: K. A. Hermann, J. Tõnisson, K. Toom. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2008.
- Assmann, Aleida.** Theories of Cultural Memory and the Concept of 'Afterlife'. – Afterlife of events: perspectives on mnemohistory. Toim. Marek Tamm. Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2015. Lk 79–94.
- Audoin-Rouzeau, Stephane; Becker, Annette.** 14–18, understanding the Great War. New York: Hill and Wang, 2002.
- Balkelis, Tomas.** Memories of the Great War and the Polish-Lithuanian Conflict in Lithuania. – The Empire and Nationalism at War. Toim. Eric Lohr, Vera Tolz, Alexander Semyonov, Mark von Hagen. Bloomington: Slavica Publishers, 2014. Lk 241–256.
- Barr, Niall.** The Lion and the Poppy. British Veterans, Politics, and Society, 1921–1939. Westport: Praeger Publishers, 2005.
- Barrett, Clive.** Subversive peacemakers. War resistance 1914–1918: an Anglican perspective. Cambridge: The Lutterworth Press, 2014.
- Bartov, Omer.** Hitler's Army. Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich. New York: Oxford University Press, 1991.
- Beckett, Ian Frederick William.** The Home Front, 1914–1918: how Britain survived the Great War. Kew: National Archives, 2006.
- Bērziņš, Valdis.** Latviešu strēlnieki – drāma un traģēdija. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 1995.
- Bērziņš, Valdis.** Latviešu strēlnieki Pirmajā pasaules karā. Rīga: Latvijas Universitāte, 2014.
- Bilenky, Serhiy.** Romantic Nationalism in Eastern Europe. Russian, Polish, and Ukrainian Political Imaginations. Stanford: Stanford University Press, 2012.
- Bokovoy, Melissa.** Commemorating Serbia's Wars of National Liberation, 1912–1918. – Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the present. Toim. Maria Bucur, Nancy Meriwether Wingfield. West Lafayette: Purdue University Press, 2001. Lk 236–254.

- Bourke, Joanna.** An intimate history of killing: face-to-face killing in twentieth-century warfare. London: Granta Books, 1999.
- Britain and France in two world wars: truth, myth and memory. Toim. Robert Tombs, Emile Chabal. London; New York: Bloomsbury, 2013.
- Brüggemann, Karsten.** National and Social Revolution in the Empire's West: Estonian Independence and the Russian Civil War, 1917–20. – Russia's Home Front in War and Revolution, 1914–22. Book 1. Russia's Revolution in Regional Perspective. Toim. Sarah Badcock, Liudmila G. Novikova, Aaron B. Retish. Bloomington: Slavica Publishers, 2015. Lk 143–174.
- Bucur-Deckard, Maria.** Heroes and victims: remembering war in twentieth-century Romania. Bloomington: Indiana University Press, 2009.
- Bucur, Maria.** Commemoration of December 1, 1918 and National Identity in Twentieth Century Romania. – Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the present. Toim. Maria Bucur, Nancy Meriwether Wingfield. West Lafayette: Purdue University Press, 2001. Lk 286–326.
- Buxbaum, Elisabeth.** Des Kaisers Literaten: Kriegspropaganda zwischen 1914 und 1918. Wien: Edition Steinbauer, 2014.
- Cadiot, Juliette.** Searching for Nationality: Statistics and National Categories at the End of the Russian Empire (1897–1917). – The Russian Review 2005, nr 64, lk 440–455.
- Challenge to Mars: essays on pacifism from 1918 to 1945. Toim. Peter Brock, Thomas P. Socknat. Toronto: University of Toronto Press, 1999.
- Chu, Winston; Kauffman, Jesse; Meng, Michael.** A Sonderweg through Eastern Europe? The Varieties of German Rule in Poland during the Two World Wars. – German History 2013, nr 31/3, lk 318–344.
- Clark, Christopher.** Uneskõndijad: kuidas Euroopa 1914. aastal sõjateele asus. Tallinn: Varrak, 2015.
- Cohen, Aaron J.** Russian Monuments to the First World War: Where Are They? Why Are They? – Russian Culture in War and Revolution, 1914–22. Book 2. Political Culture, Identities, Mentalities, and Memory. Toim. Murray Frame, Boris Kolonitskii, Steven G. Marks, Melissa K. Stockdale. Bloomington: Slavica Publishers, 2014. Lk 297–312.
- Cohen, Deborah.** The war come home: disabled veterans in Britain and Germany, 1914–1939. Berkeley: University of California Press, 2001.
- Cohen, Deborah.** Will to Work: Disabled Veterans in Britain and Germany after the First World War. – Disabled Veterans in History. Toim. David A. Gerber. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2000. Lk 295–321
- Collins, Randall.** Does nationalist sentiment increase fighting efficacy? A skeptical view from the sociology of violence. – Nationalism and War. Toim. John A. Hall, Siniša Malešević. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2013. Lk 31–43.
- Collins, Ross F.** The development of censorship in World War I France. Columbia: Association for Education in Journalism and Mass Communication, 1992.
- Cronier, Emmanuelle.** Leave and Schizophrenia: *Permissonnaires* in Paris during the First World War. – Uncovered Fields. Perspectives in First World War Studies. Toim. Jenny Macleod, Pierre Purseigle. Leiden: Brill Academic Publishers, 2003. Lk 143–158.
- Crouthamel, Jason.** An intimate history of the front: masculinity, sexuality, and German soldiers in the First World War. New York: Palgrave Macmillan, 2014.

- Crouthamel, Jason.** *Society, Politics and Psychological Trauma, 1914–1945.* Exeter: University of Exeter Press, 2009.
- Davies, Franziska.** Eine imperiale Armee – Juden und Muslime im Dienste des Zaren. – *Jahrbuch des Simon-Dubnow-Instituta* 2013, nr 12, lk 151–172.
- Disabled Veterans in History. Toim. David A. Gerber. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2000.
- Dobson, Miriam; Ziemann, Benjamin.** *Reading Primary Sources. The interpretation of texts from nineteenth- and twentieth-century history.* London; New York: Routledge, 2009.
- Donson, Andrew.** *Youth in the fatherless land: war pedagogy, nationalism, and authority in Germany, 1914–1918.* Cambridge: Harvard University Press, 2010.
- Eesti Esimese maailmasõja ajajärgul 1914–1917: materjalide kogumik. 1.–3. osa. Tallinn, 1952.
- Eesti rahvusväeosad 1917–1918. Antoloogia. Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjajaloo 7. Koost. Ago Pajur, Tõnu Tannberg. Tartu: Rahvusarhiiv, 2015.
- Eesti sõjajaloo teejuht. Koost. Kristjan Luts. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010.
- Eesti! Sa seisad lootusriikka tuleviku lävel, kus sa vabalt ja iseseisvalt oma saatust määrata ja juhtida võid. Eesti riikluse alusdokumendid 1917–1920. Koost. Ago Pajur. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2008.
- Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast. Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Rahvusarhiiv, 2015.
- Eglit, Liisi.** Kirjad, päevikud ja mälestused Esimeses maailmasõjas osalenud eesti sõdurite sõjakogemust kajastavate allikatena. – Eesti ajaloo 19.–20. sajandil. Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 19(26). Toim. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012. Lk 212–234.
- Eglit, Liisi.** Sõja- ja kodurinde suhted I maailmasõjas osalenud eesti sõdurite kirjades ja mälestustes. – Sõjaväe ja tsiviilelanike suhted. = War and Civilians. Eesti sõjaajaloo aastaraamat = Estonian Yearbook of Military History 2(8). Toim. Toomas Hiio. Tallinn; Viimsi: Eesti Sõjamuuseum; Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2012. Lk 57–88.
- Egodocuments and history: autobiographical writing in its social context since the Middle Ages. Toim. Rudolf Dekker. Hilversum: Verloren, 2002.
- Eichenberg, Julia.** *Soldiers to Civilians, Civilians to Soldiers: Poland and Ireland after the First World War. – War in Peace: Paramilitary Violence in Europe after the Great War.* Toim. Robert Gerwarth, John Horne. Oxford; New York: Oxford University Press, 2012. Lk 184–199.
- Eichenberg, Julia.** *War Experience and National State in Poland. Veterans and Welfare in the 20th Century. – Veterans and war victims in Eastern Europe during the 20th Century. A Comparison.* *Comparativ. Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung* 2010, nr 5. Toim. Katrin Boeckh, Natali Stegmann. Lk 50–62.
- Empires at war, 1911–1923. Toim. Robert Gerwarth, Erez Manela. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Encapsulated Voices: Estonian Sound Recordings from the German Prisoner-of-War Camps in 1916–1918. *Das Baltikum in Geschichte und Gegenwart*, Band 5. Toim. Jaan Ross. Cologne; Weimar; Vienna: Böhlau, 2012.
- Epper, Luule.** Aated ja stiiliotsingud: ekspressionism 1920. aastate eesti teatris. – Esimene maailmasõda eesti kultuuris. Tallinna ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised = Proceedings of the Institute of the Estonian Language and

- Culture 17. Toim. Mirjam Hinrikus, Ave Mattheus. Tallinn: Tallinna Ülikool; Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2015. Lk 284–313.
- Erster Weltkrieg, Zweiter Weltkrieg: Ein Vergleich. Krieg, Kriegserlebnis, Kriegserfahrung in Deutschland. Toim. Bruno Thoss, Hans-Erich Volkmann. Paderborn: Schöningh, 2002.
- Erster Weltkrieg: kulturwissenschaftliches Handbuch. Toim. Niels Werber, Stefan Kaufmann, Lars Koch. Stuttgart; Weimar; Verlag J. B. Metzler, 2014.
- Esimene maailmasõda eesti kultuuris. Tallinna ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised = Proceedings of the Institute of the Estonian Language and Culture 17. Toim. Mirjam Hinrikus, Ave Mattheus. Tallinn: Tallinna Ülikool; Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2015.
- Esimene maailmasõda ja Eesti. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 22(29). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014.
- Esimene maailmasõda ja selle järelkajad Eestis. The First World War and its Echoes in Estonia. Ajalooline Ajakiri 2016, nr 1 (155). Toim. Mart Kuldkepp, Kaarel Piirimäe, Pärtel Piirimäe.
- Esse, Liisi.** Esimene maailmasõda kui unustatud sõda. – Sirp: Eesti Kultuurileht 2015, 18. sept.
- Esse, Liisi.** Suure sõja mäletamine. Kirjad, päevikud ja mälestused eestlaste sõjakogemuse avajana. – Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast. Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Rahvusarhiiv, 2015. Lk 21–32.
- Fieseler, Beate.** Soviet-style welfare: the disabled soldiers of the ‘Great Patriotic War’. – Disability in Eastern Europe and the Former Soviet Union. History, policy and everyday life. Toim. Michael Rasell, Elena Iarskaia-Smirnova. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2014. Lk 18–41.
- Finding common ground: new directions in First World War studies. Toim. Jennifer D. Keene, Michael S. Neiberg. Leiden; Boston: Brill, 2011.
- Fleija, Aija.** Pirmā pasaules kara invalīdi Latvijā (1914–1918). – Latvijas Kara muzeja gadagrāmata = Latvian War Museum Yearbook XVI. Toim. Juris Ciganovs. Rīga: Latvijas kara muzejs, 2015. Lk 10–23.
- Flemming, Thomas.** Heimatfront: zwischen Kriegsbegeisterung und Hungersnot – wie die Deutschen den Ersten Weltkrieg erlebten. München: Bucher, 2014.
- Fletcher, Anthony.** Life, death and growing up on the Western Front. New Haven: Yale University Press, 2013.
- France and its spaces of war: experience, memory, image. Toim. Patricia M. E. Lorcin, Daniel Brewer. New York: Palgrave Macmillan, 2009.
- Frontwechsel. Österreich-Ungarns “Grosser Krieg” im Vergleich. Toim. Wolfram Dornik, Julia Walleczek-Fritz, Stefan Wedrac. Wien; Köln; Weimar: Böhlau Verlag, 2014.
- Fussell, Paul.** The Great War and modern memory. London; New York: Oxford University Press, 1975.
- Garton, Stephen.** Longing for War. Nostalgia and Australian Returned Soldiers after the First World War. – The politics of war memory and commemoration. Toim. Timothy G. Ashplant, Graham Dawson, Michael Roper. London; New York: Routledge, 2000. Lk 222–239.
- Gatrell, Peter.** War after the war: conflicts, 1919–23. – A companion to World War I. Toim. John Horne. Chichester; Malden: Wiley-Blackwell, 2010. Lk 558–575.

- Gerber, David A.** Introduction: Finding Disabled Veterans in History. – Disabled Veterans in History. Toim. David. A. Gerber. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2000. Lk 1–51.
- Gibson, Craig.** Behind the front: British soldiers and French civilians, 1914–1918. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2014.
- Gill, Diana C.** How We Are Changed by War. A Study of Letters and Diaries from Colonial Conflicts to Operation Iraqi Freedom. New York: Routledge, 2010.
- Goldstein, Joshua S.** War and Gender. How Gender Shapes the War System and Vice Versa. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2001.
- Grabbi, Herbert.** Maailmasõda. Tallinn: Kaitseväe Ühendatud Õppeasutiste staap, 1932.
- Grossman, Dave.** On Killing. The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society. New York: Back Bay books, 2009.
- Grouthamel, James.** The Great War and German memory: society, politics and psychological trauma, 1914–1945. Exeter: University of Exeter Press, 2009.
- Hagen, Mark von.** *Levée en masse* from Russian Empire to Soviet Union, 1874–1938. – The People in Arms. Military Myth and National Mobilization since the French Revolution. Toim. Daniel Moran, Arthur Waldron. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2003. Lk 159–188.
- Hagen, Mark von.** Reformi piirid: paljurahvuseline keiserlik armee silmitsi rahvuslusega. – Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses, II. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 18(25). Koost. Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2010. Lk 304–322.
- Hagen, Mark von.** The limits of reform: the multiethnic imperial army confronts nationalism, 1874–1917. – Reforming the Tsar’s Army: Military Innovation in Imperial Russia from Peter the Great to the Revolution. Toim. David Schimmelpenninck van der Oye, Bruce W. Menning. Washington: Cambridge University Press, 2004. Lk 34–55.
- Hagen, Mark von.** The Russian Empire. – After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building. The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires. Toim. Karen Barkey, Mark von Hagen. Boulder: Westview Press, 1997. Lk 58–72.
- Halbwachs, Maurice.** On Collective Memory. Chicago: University of Chicago Press, 1992.
- Halfin, Igal.** Terror in My Soul. Communist Autobiographies on Trial. Cambridge; London: Harvard University Press, 2003.
- Hall, John A.; Malešević, Siniša.** Introduction: wars and nationalisms. – Nationalism and War. Toim. John A. Hall, Siniša Malešević. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2013. Lk 1–28.
- Hanna, Emma.** A small screen alternative to stone and bronze. The Great War series and British television. – European Journal of Cultural Studies 2007, nr 10/1, lk 89–111.
- Hanna, Martha.** A Republic of Letters. The Epistolary Tradition in France during World War I. – The American Historical Review 2003, nr 108/5, lk 1338–1361.
- Hatlie, Mark R.** Riga at War: 1914–1919. War and Wartime Experience in a Multiethnic Metropolis. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2014.

- Healy, Maureen.** Civilizing the Soldier in Postwar Austria. – Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe. Toim. Nancy M. Wingfield, Maria Bucur. Indianapolis: Indiana University Press, 2006. Lk 47–69.
- Healy, Maureen.** Vienna and the fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Hennessey, Thomas.** Dividing Ireland. World War I and Partition. New York: Routledge, 1999.
- Hiers, Wesley; Wimmer, Andreas.** Is nationalism the cause or consequence of the end of empire? – Nationalism and War. Toim. John A. Hall, Siniša Malešević. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2013. Lk 212–254.
- Hiimaa, Karin.** Aafrika retseptioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006.
- Hillis, Faith.** Children of Rus'. Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation. Ithaca: Cornell University Press, 2013.
- Histories of the Aftermath. The Legacies of the Second World War in Europe. Toim. Frank Biess, Robert G. Moeller. New York; Oxford: Berghahn Books, 2010.
- Hofer, Hans-Georg.** War Neurosis and Viennese Psychiatry in World War One. – Uncovered Fields. Perspectives in First World War Studies. Toim. Jenny Macleod, Pierre Purseigle. Leiden: Brill Academic Publishers, 2003. Lk 243–260.
- Holquist, Peter.** “Information Is the Alpha and Omega of Our Work”: Bolshevik Surveillance in Its Pan-European Context. – The Journal of Modern History 1997, nr 69/3, lk 415–450.
- Holquist, Peter.** Making war, forging revolution. Russia's continuum of crisis 1914–1921. Cambridge: Harvard University Press, 2002.
- Home/Front. The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany. Toim. Karen Hagemann, Stefanie Schüler-Springorum. Oxford: Berg Publishers, 2002.
- Hosking, Geoffrey.** Russia. People and Empire, 1552–1917. Cambridge: Harvard University Press, 1997.
- Hunt, Nigel C.** Memory, war and trauma. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2010.
- Höffler, Felix.** Kriegserfahrungen in der Heimat: Kriegsverlauf, Kriegsschuld und Kriegsende in württembergischen Stimmungsbildern des Ersten Weltkriegs. – Kriegserfahrungen: Studien zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Ersten Weltkriegs. Toim. Gerhard Hirschfeld. Essen: Klartext, 1997. Lk 68–82.
- Hynes, Samuel.** Personal narratives and commemoration. – War and Remembrance in the Twentieth Century. Toim. Jay Winter, Emmanuel Sivan. Cambridge; New York: Cambridge University Press. Lk 205–220.
- I maailmasõda Ida-Euroopas – teistsugune kogemus, teistsugused mälestused. Great War in Eastern Europe – Different Experience, Different Memories. Eesti Sõjaajaloo Aastaraamat = Estonian Yearbook of Military History 5(11). Toim. Toomas Hiio. Viimsi; Tallinn: Eesti Sõjamuuseum; Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2015.
- Iriye, Akira.** Transnational History. – Contemporary European History 2004, nr 13/2, lk 211–222.
- Jaago, Tiiu; Kõresaar, Ene; Rahi-Tamm, Aigi.** Oral History and Life Stories as Research Area in Estonian History, Folkloristics and Ethnology. – E-Lore 2006, nr 13/1, lk 1–15.
- Jaago, Tiiu.** Sündmus – mis-juhtus-küsimus tõsielulugudes. – Jutustamise teooriad ja praktikad. Toim. Marina Grišakova. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2010. Lk 183–204.

- Jahn, Hubertus F.** *Patriotic Culture in Russia during World War I.* Ithaca: Cornell University Press, 1995.
- Janz, Oliver.** *The Long War. – Re-visiting World War I. Interpretations and Perspectives of the Great Conflict.* Toim. Jaroslaw Suchoples, Stephanie James. Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Wien: Peter Lang, 2016. Lk 531–544.
- Jenseits des Schützengrabens: der Erste Weltkrieg im Osten: Erfahrung – Wahrnehmung – Kontext.* Toim. Bernhard Bachinger, Wolfram Dornik. Innsbruck: StudienVerlag, 2013.
- Jokubauskas, Vytautas; Vaičėnionis, Jonas; Vareikis, Vygtas; Vitkus, Hektoras.** *Valia priešintis: paramilitarizmas ir Lietuvos karinio saugumo problemos.* Mokslo monografija. Klaipėda: Druka, 2015.
- Jurevičiūtė, Aušra.** *Karo invalidų organizacijos Lietuvoje 1923–1940 m. – Kauno istorijos metraštis, 8.* Toim. Zigmantas Kiaupa. Kaunas, 2007. Lk 7–54.
- Kaho, Johannes.** *Staabitöötaja märkmeid: sõjamälestusi aastaist 1915–1922.* Tallinn: Eesti Raamat, 1971.
- Kalkun, Andreas.** “Rohkem ei tiija mina teile kirjuda”. Kirjavormelid ning peresuhete kajastused Jakob Ploomi sõjakirjades. – *Esimene maailmasõda eesti kultuuris.* Tallinna ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised = Proceedings of the Institute of the Estonian Language and Culture 17. Toim. Mirjam Hinrikus, Ave Mattheus. Tallinn: Tallinna Ülikool; Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2015. Lk 116–144.
- Kalkun, Andreas.** *Jakob Ploomi kirjad sõjast. Kirjakonventsioonid ja isiklik traagöödia.* – *Akadeemia* 2008, nr 3, lk 559–588.
- Kappeler, Andreas.** *Hiliskeiserlik Vene impeerium moderniseerumise ja traditsiooni vahel.* – *Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine* 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses, I. *Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae* 16 (23). Koost. Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009. Lk 51–92.
- Kappeler, Andreas.** *The Russian Empire: A Multiethnic History.* Harlow; New York: Longman, 2001.
- Karelson, Marit.** *Kui kirjandus jäi aega kinni: sõjast ja kirjandusest Johannes Semperi loomingus.* – *Esimene maailmasõda eesti kultuuris.* Tallinna ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised = Proceedings of the Institute of the Estonian Language and Culture 17. Toim. Mirjam Hinrikus, Ave Mattheus. Tallinn: Tallinna Ülikool; Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2015. Lk 261–283.
- Karjahärm, Toomas.** *Ida ja lääne vahel. Eesti-Vene suhted 1850–1917.* Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1998.
- Karjahärm, Toomas.** *Vene impeerium ja rahvuslus. Moderniseerimise strateegiad.* Tallinn: Argo, 2012.
- Kasekamp, Andres.** *The Radical Right in Interwar Estonia.* Basingstoke; New York: Macmillan Press in association with School of Slavonic and East European Studies, University of London, 2000.
- Kauffman, Jesse.** *Elusive alliance: the German occupation of Poland in World War I.* Cambridge: Harvard University Press, 2015.
- Keegan, John.** *The Face of Battle.* London: Allen Lane, 1976.
- Kent, Susan Kingsley.** *Aftershocks: politics and trauma in Britain, 1918–1931.* Houndmills; New York: Palgrave Macmillan, 2009.

- Kepp, Õne.** Eesti sõjalaul algusest esimese ilmasõjani. – Esimene maailmasõda eesti kultuuris. Tallinna ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised = Proceedings of the Institute of the Estonian Language and Culture 17. Toim. Mirjam Hinrikus, Ave Mattheus. Tallinn: Tallinna Ülikool; Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2015. Lk 314–330.
- Kharkhordin, Oleg.** The Collective and the Individual in Russia. A Study of Practices. Berkeley: University of California Press, 1999.
- Kienitz, Sabine.** War Disability and Constructions of Masculinity in Weimar Germany. – Home/Front: The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany. Toim. Karen Hagemann, Stefanie Schüler-Springorum. Oxford: Berg Publishers, 2002. Lk 181–204.
- King, Alex.** Memorials of the Great War in Britain: The Symbolism & Politics of Remembrance. Oxford: Berg Publishers, 1998.
- Kirss, Tiina Ann.** Esimene maailmasõda eestlaste mälestustes. – Esimene maailmasõda eesti kultuuris. Tallinna ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised = Proceedings of the Institute of the Estonian Language and Culture 17. Toim. Mirjam Hinrikus, Ave Mattheus. Tallinn: Tallinna Ülikool; Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2015. Lk 145–194.
- Kivimäe, Jüri.** Sõda ja kultuuriline pööre. – Esimene maailmasõda eesti kultuuris. Tallinna ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised = Proceedings of the Institute of the Estonian Language and Culture 17. Toim. Mirjam Hinrikus, Ave Mattheus. Tallinn: Tallinna Ülikool; Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2015. Lk 23–75.
- Kopõtin, Igor.** Eesti Rahvaväe vene sõdurid Vabadussõjas 1918–1920. Tallinn: Sinu Riigi Kaitse, 2014.
- Koselleck, Reinhart.** “Erfahrungsraum” und “Erwartungshorizont” – zwei historische Kategorien. – Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten. Toim. Reinhart Koselleck. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1989. Lk 349–372.
- Kowalski, Ronald.** The Russian Revolution 1917–1921. London; New York: Routledge, 1997.
- Kove, Seth.** Remembering and Dismemberment: Crippled Children, Wounded Soldiers and the Great War in Great Britain. – American Historical Review 1994, nr 99/4, lk 1167–1202.
- Kramer, Alan.** Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Kramer, Alan.** The First World War and German Memory. – Untold War: New Perspectives in First World War Studies. History of Warfare, 49. Toim. Heather Jone, Jennifer O’Brien, Christoph Schmidt-Supprian. Leiden: Brill Publishers, 2008. Lk 385–416.
- Krieg, Kriegserlebnis, Kriegserfahrung in Deutschland. Toim. Bruno Thoss, Hans-Erich Volkmann. Paderborn: Schöningh, 2002.
- Kriegserfahrungen: Studien zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Ersten Weltkriegs. Toim. Gerhard Hirschfeld. Essen: Klartext, 1997.
- Kruus, Hans.** Saksa okkupatsioon Eestis. Tartu: Odamees, 1920.
- Kröönström, Mati.** Eesti ohvitserid – Georgi ordeni kavalerid. – Ajalooline Ajakiri 1998, nr 2, lk 49–64.
- Kröönström, Mati.** Eesti rahvusest kaadriohvitserid Vene armees aastail 1870–1917. – Vene aeg Eestis. Uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni. Eesti

- Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 14(21). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006. Lk 317–344.
- Krõonström, Mati.** Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008.
- Krõonström, Mati.** Kaptenite ja leitnantide sõda. Eesti sõjaväe juhtkond Vabadussõjas 1918–1920. Tallinn: Tänapäev, 2009.
- Krõonström, Mati.** Reservväelaste mobilisatsioon Eesti- ja Liivimaal 31. juulil 1914. – Verbum habet Sakala: Korp! Sakala koguteos. Tartu: Korp! Sakala, 1994. Lk 184–196.
- Krõonström, Mati.** Tsaariarmee teeninud eesti soost kaadriohvitseride sotsiaalsest päritolust. – Ajalooline Ajakiri 2000, nr 3, lk 43–50.
- Kuldkepp, Mart.** “Grundbesitzer aus Estland”: activist regionalism in the Baltic Sea area in 1916. – Ajalooline Ajakiri 2012, nr 1/2, lk 137–165.
- Kuldkepp, Mart.** Estonia Gravitates Towards Sweden: Nordic Identity and Activist Regionalism in World War I. Dissertationes philologiae scandinavicae Universitatis Tartuensis 3. Tartu: University of Tartu Press, 2014.
- Kuldkepp, Mart.** *Pastorisierung* ja propaganda 1915. Plaanid eesti sõjavangide poliitiliseks mõjutamiseks Saksamaal. – I maailmasõda Ida-Euroopas – teistsugune kogemus, teistsugused mälestused. Great War in Eastern Europe – Different Experience, Different Memories. Eesti Sõjaajaloo Aastaraamat = Estonian Yearbook of Military History 5(11). Toim. Toomas Hiio. Viimsi; Tallinn: Eesti Sõjamuuseum; Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2015. Lk 141–163.
- Kuldkepp, Mart.** Vene sõjaväe eestlastest desertöörid Esimese maailmasõja ajal Rootsisis. – Esimene maailmasõda ja selle järelkajad Eestis. The First World War and its Echoes in Estonia. Ajalooline Ajakiri 2016, nr 1(155). Toim. Mart Kuldkepp, Kaarel Piirimäe, Pärtel Piirimäe. Lk 9–40.
- Kundrus, Birthe.** Gender Wars. The First World War and the Reconstruction of Gender Relations in the Weimar Republic. – Home/Front: The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany. Toim. Karen Hagemann, Stefanie Schüler-Springorum. Oxford: Berg Publishers, 2002. Lk 159–180.
- Kurvits, Oskar.** Eesti rahvusväeosad 1917.–1918. a. – Eesti rahvusväeosade album, II. Toim. Oskar Kurvits. Tallinn: Selts “1. Eesti Polk”, 1937. Lk 11–33.
- Kurvits, Rosmarii.** Eesti päevalehtede muutumine Esimese maailmasõja ajal 1914–1917. – Esimene maailmasõda eesti kultuuris. Tallinna ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised = Proceedings of the Institute of the Estonian Language and Culture 17. Toim. Mirjam Hinrikus, Ave Mattheus. Tallinn: Tallinna Ülikool; Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2015. Lk 76–115.
- Kõresaar, Ene.** Elu ideoloogiad: kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2005.
- Kõresaar, Ene.** Mälu, aeg, kogemus ja elulooürija pilk. – Mälu kui kultuuritegur: etnoloogilisi perspektiive. Studia Ethnologica Tartuensia 6. Koost Ene Kõresaar, Terje Anepaio. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003. Lk 7–32.
- Kühne, Thomas.** Kameradschaft. Die Soldaten des nationalsozialistischen Krieges und das 20. Jahrhundert. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006.
- Külaots, Vassili.** Revolutsioonilisest liikumisest Vene armee Eestis asuvais väeosades aastail 1914–1917. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1957.
- Lahusen, Thomas.** How Life Writes the Book. Real Socialism and Socialist Realism in Stalin’s Russia. Ithaca; London: Cornell University Press, 1997.

- Latzel, Klaus.** Vom Kriegserlebnis zur Kriegserfahrung: theoretische und methodische Überlegungen zur erfahrungsgeschichtlichen Untersuchung von Feldpostbriefen. – Militärgeschichtliche Mitteilungen 1997, nr 56, lk 1–30.
- Latvijas Kara muzeja gadagrāmata = Latvian War Museum Yearbook XVI. Toim. Juris Ciganovs. Rīga: Latvijas kara muzejs, 2015.
- Latvijas Kara muzeja gadagrāmata = Latvian War Museum Yearbook XV. Toim. Juris Ciganovs. Rīga: Latvijas kara muzejs, 2014.
- Lawrence, Jon.** Forging a Peaceable Kingdom: War, Violence and Fear of Brutalization in Post-First World War Britain. – Journal of Modern History 2003, nr 75/3, lk 557–589.
- Lawrence, Paul.** Nationalism. History and Theory. Harlow; New York: Pearson Education, 2005.
- Leed, Eric.** No Man's Land: Combat and Identity in World War I. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1979.
- Leese, Peter.** Shell shock: traumatic neurosis and British soldiers of the First World War. Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2009.
- Legacies of violence: Eastern Europe's First World War. Toim. Jochen Böhrer, Włodzimierz Borodziej, Joachim von Puttkamer. Munich: Oldenbourg Verlag, 2014.
- Lentz-Smith, Adriane.** Freedom Struggles. African Americans and World War I. Cambridge: Harvard University Press, 2009.
- Lieven, Dominic.** Empire, ethnicity and power: a comment. – Nationalism and War. Toim. John A. Hall, Siniša Malešević. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2013. Lk 197–211.
- Liulevicius, Vejas Gabriel.** War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity & German Occupation in World War I. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2000.
- Loez, André.** Tears in the Trenches: A History of Emotions and the Experience of War. – Uncovered Fields. Perspectives in First World War Studies. Toim. Jenny Macleod, Pierre Purseigle. Leiden; Boston: Brill, 2004. Lk 211–226.
- Lohr, Eric.** Nationalizing the Russian Empire. The Campaign against Enemy Aliens during World War I. Cambridge: Harvard University Press, 2003.
- Lohr, Eric.** Russian Citizenship. From Empire to Soviet Union. Cambridge: Harvard University Press, 2012.
- Lohr, Eric.** War Nationalism. – The Empire and Nationalism at War. Toim. Eric Lohr, Vera Tolz, Alexander Semyonov, Mark von Hagen. Bloomington: Slavica Publishers, 2014. Lk 91–107.
- Lokk, Reigo.** Sepistades natsiooni: taasiseseisvunud Eesti etnoliitilised konfliktid. Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 35. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2015.
- Lokk, Vitali.** Eesti rahvusväeosad 1917–1918: formeerimine ja struktuur. Tallinn: Argo, 2008.
- Lombak, Artur.** Leekides: mälestusi. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958.
- Luts, Kristjan.** Eestlastest ajateenijad Nõukogude Liidu relvajõududes külma sõja perioodil. – Sõjaväe ja tsiviilelanike suhted. = War and Civilians. Eesti sõjaajaloo aastaraamat = Estonian Yearbook of Military History 2(8). Toim. Toomas Hiio. Tallinn; Viimsi: Eesti Sõjamuuseum; Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2012. Lk 145–180.
- Luts, Kristjan.** Eestlastest ohvitserid NSV Liidu relvajõududes pärast Teist maailmasõda: esmane uurimiskatse. – Eesti ajaloost 19.–20. sajandil. Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et

- commentationes Archivi Historici Estoniae 19(26). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012. Lk 298–324.
- Lyons, Martyn.** French soldiers and their correspondence: towards a history of writing practices in the First World War. – French History 2003, nr 17/1, lk 79–95.
- Lyons, Martyn.** The Writing Culture of Ordinary People in Europe, c. 1860–1920. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Maailmasõda 1914–1918, I–IV. Toim. August Hanko. Tartu: Eesti Kirjastuse Kooperatiiv, 1939–1940.
- Mann, Michael.** The role of nationalism in the two world wars. – Nationalism and War. Toim. John A. Hall, Siniša Malešević. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2013. Lk 172–196.
- Markowitsch, Hans J.; Welzer, Harald.** The development of autobiographical memory. Hove; New York: Psychology Press, 2010.
- McMahan, Jeff.** Killing in War. Oxford; New York: Oxford University Press, 2009.
- McMeekin, Sean.** The Russian Origins of the First World War. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Merridale, Catherine.** Night of Stone: Death and Memory in Twentieth-century Russia. Harmondsworth: Penguin Books, 2002.
- Meyer, Jessica.** Men of war: masculinity and the First World War in Britain. Houndmills; New York: Palgrave Macmillan, 2009.
- Mick, Christoph.** Lemberg, Lwów, L'viv, 1914–1947: violence and ethnicity in a contested city. West Lafayette: Purdue University Press, 2016.
- Mick, Christoph.** Poola-Ukraina kodusõda Ida-Galiitsias: ajalugu ja mälestamine. – I maailmasõda Ida-Euroopas – teistsugune kogemus, teistsugused mälestused. Great War in Eastern Europe – Different Experience, Different Memories. Eesti Sõjaajaloo Aastaraamat = Estonian Yearbook of Military History 5(11). Toim. Toomas Hiio. Viimsi; Tallinn: Eesti Sõjamuuseum; Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2015. Lk 76–95.
- Milam, Ron.** Not a Gentleman's War. An Inside View of Junior Officers in the Vietnam War. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2009.
- Millington, Chris.** From victory to Vichy: veterans in interwar France. Manchester; New York: Manchester University Press, 2012.
- Minorities in Wartime. National and Racial Groupings in Europe, North America and Australia during the Two World Wars. Toim. Panikos Panayi. Oxford; Providence: Berg, 1993.
- Mjagkij, Nina.** Loyalty in Time of Trial. The African American Experience during World War I. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2011.
- Mori, Sara.** “Today they read even those who did not read.” Reading in Italy during the First World War. – Reading and the First World War: readers, texts, archives. Toim. Shafquat Towheed, Edmund G. C. King. Basingstoke; New York: Palgrave MacMillan, 2015. Lk 115–129.
- Morton, Desmond.** Fight or Pay: Soldiers' Families in the Great War. Vancouver: UBC Press, 2004.
- Must, Aadu.** Muutugu ja kadugu! Baltisakslased ja Esimene maailmasõda. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016.
- Must, Aadu.** Privilegeeritust põlualuseks: baltisaksa ühiskonnategelaste represseerimine Esimese maailmasõja ajal. – Esimene maailmasõda ja Eesti. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 22(29). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014. Lk 15–107.

- Must, Aadu.** Von Privilegierten zu Geächteten. Die Repressalien gegenüber deutsch-baltischen Honoratioren während des Ersten Weltkrieges. Tartu: University of Tartu Press, 2014.
- Müller, Sven Oliver.** Die Nation als Waffe und Vorstellung. Nationalismus in Deutschland und Großbritannien im Ersten Weltkrieg. Göttingen: Vadenhoeck & Ruprecht, 2002.
- Nachtigal, Reinhard.** Germans in Russia during World War I. – Russia's Home Front in War and Revolution, 1914–22, Book 2: The Experience of War and Revolution. Toim. Adele Lindenmeyr, Christopher Read, Peter Waldron. Bloomington: Slavica Publishers, 2016. Lk 327–342.
- Nachtigal, Reinhard.** Troops of Estonian origin among Russian POWs in Germany in 1914–1918. – Encapsulated Voices: Estonian Sound Recordings from the German Prisoner-of-War Camps in 1916–1918. Toim. Jaan Ross. Das Baltikum in Geschichte und Gegenwart, Band 5. Cologne; Weimar; Vienna: Böhlau, 2012. Lk 27–40.
- Nation, memory and Great War commemoration: mobilizing the past in Europe, Australia and New Zealand. Toim. Shanti Sumartojo, Ben Wellings. Bern: Peter Lang, 2014.
- Natorp, Paul.** Die Wiedergeburt des deutschen Volkes aus dem Krieg. Kriegs- und Friedensaufsätze. Leipzig: Superbia Verlag, 2010.
- Nicholson, Virginia.** Singled Out: How Two Million British Women Survived Without Men after the First World War. Cary: Oxford University Press, 2008.
- O'Rourke, Shane.** From Region to Nation: The Don Cossacks 1870–1920. – Russian Empire. Space, People, Power, 1700–1930. Toim. Jane Burbank, Mark von Hagen, Anatoly Remnev. Bloomington: Indiana University Press, 2007. Lk 218–238.
- Ojalo, Hanno.** Saaremaa sõjatuules. Sügis 1917. Kuressaare: Saaremaa Muuseum, 2007.
- Other fronts, other wars? First World War studies on the eve of the centennial. Toim. Joachim Bürgschwentner, Matthias Egger, Gunda Barth-Scalmani. Leiden; Boston: Brill, 2014.
- Paatsi, Vello.** Vene sõjatsensuur Läänemere kubermangudes Esimese maailmasõja ajal 1914–1917. – Kas keelata või lubada? Tsensuur Rootsi ajast Eesti taasiseseisvumiseni: seminar Eesti Kirjandusmuuseumis 26. novembril 2015: ettekanded. Toim. Vello Paatsi, Kristi Metste. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2015. Lk 41–48.
- Pajur, Ago.** Eesti riigikaitsepoliitika aastail 1918–1934. Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost 2. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1999.
- Paramilitarism in the Eastern Baltics, 1918–1940: Case Studies and Comparisons = Paramilitarizmas Rytų Baltijos regione 1918–1940: atvejo studijos ir lyginimai. Acta historica Universitatis Klaipedensis 28. Toim. Vytautas Jokubauskas, Vasilijus Safronovas, Vyngantas Vareikis. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2014.
- Parktal, Ants.** Ühiste kannatuste erinev valu. Sirp: Eesti Kultuurileht 2007, 25. mai.
- Parteien und Gesellschaft im Ersten Weltkrieg: das Beispiel Österreich-Ungarn. Toim. Maria Mesner, Robert Kriechbaumer, Michaela Maier, Helmut Wohnout. Wien: Böhlau Verlag, 2014.
- Perkins, John; Patrikeeff, Felix.** National Identity Formation in the Baltic Provinces of the Russian Empire: The Skerst Family in the Nineteenth and Twentieth Centuries. – National Identities 2001, nr 3/1, lk 37–49.
- Petrone, Karen.** 'Now Russia returns its history to itself'. Russia celebrates the centenary of the First World War. – Remembering the First World War. Toim. Bart Ziino. Abingdon; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2015. Lk 129–145.

- Petrone, Karen.** The Great War and the Civil War in Russian Memory. – Russian Culture in War and Revolution, 1914–22. Book 2. Political Culture, Identities, Mentalities, and Memory. Toim. Murray Frame, Boris Kolonitskii, Steven G. Marks, Melissa G. Stockdale. Bloomington: Slavica Publishers, 2014. Lk 259–272.
- Petrone, Karen.** The Great War in Russian Memory. Bloomington: Indiana University Press, 2011.
- Pietzsch, Henning.** Die Fronterfahrungen der Deutschen Soldaten im Ersten Weltkrieg und ihre Ideologisierung zum “Fronterlebnis” in den zwanzigen Jahren. Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2005.
- Piirimäe, Eva.** Keeleline pööre. – Keel ja Kirjandus 2008, nr 8–9, lk 589–603.
- Plamper, Jan.** Fear: Soldiers and Emotion in Early Twentieth-Century Russian Military Psychology. – Slavic Review 2009, nr 68/2, lk 259–283.
- Posen, Barry R.** Nationalism, the Mass Army, and Military Power. – Perspectives on Nationalism and War. Toim. John L. Comaroff, Paul C. Stern. Luxembourg: Gordon and Breach, 1995. Lk 135–186.
- Proctor, Tammy M.** Civilians in a world at war, 1914–1918. New York: New York University Press, 2010.
- Race, empire and First World War writing. Toim. Santanu Das. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2011.
- Radstone, Susannah.** Memory and Methodology. Oxford; New York: Berg, 2004.
- Rahi-Tamm, Aigi; Saleniece, Irena.** Re-educating Teachers: Ways and Consequences of Sovietization in Estonia and Latvia (1940–1960) from the Biographical Perspective. – Journal of Baltic Studies 2016 [ilmumas].
- Rahi-Tamm, Aigi.** Aleksander Loog – Searching for One’s Way: The Opportunities and Choices of Estonian Men during the Political Changes of the 1940s. – Soldiers of Memory. World War II and its Aftermath in Estonian Post-Soviet Life Stories. Toim. Ene Kõresaar. Amsterdam; New York: Rodopi, 2011. Lk 235–262.
- Rahi-Tamm, Aigi.** Eduard Laamani ja Jaan Poska juuniori vaenamise lugu. – Jaan Poska oma ja meie ajas. Artikleid ja mälestusi. Toim. Külle Arjakas, Anne Velliste. Tallinn: Konstantin Pätsi Muuseum; Tallinna Linnaarhiiv, 2010. Lk 215–233.
- Rahi-Tamm, Aigi.** Vabadussõjalased tšekistide haardes. – Tuna 2009, nr 3, lk 98–116.
- Rahi, Aigi; Jõgisuu, Piret.** Eesti sõdurite kirjad ajalooallikana. – Ajalooline Ajakiri 1998, nr 2(101), lk 29–48.
- Rahi, Aigi; Jõgisuu, Piret.** Eesti sõdurite kirjad Esimesest maailmasõjast. – Ajalooline Ajakiri 2000, nr 3(110), lk 51–67.
- Rahvusväeosade loomisest Eestis: mälestusi ja kirju aastatest 1917–1918. Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost 1. Koost. Ago Pajur, Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1998.
- Read, Christopher.** War and Revolution in Russia, 1914–1922. The Collapse of Tsarism and the Establishment of Soviet Power. Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2013.
- Reek, Nikolai.** Saaremaa kaitsmine ja vallutamine a. 1917 = La défense et la conquête de l’île Saaremaa en 1917. Tallinn: Sõjavägede Staabi VI osakond, 1937.
- Reese, Roger R.** The Soviet military experience: a history of the Soviet Army, 1917–1991. London: Routledge, 2000.
- Reid, Fiona.** Broken Men: Shell Shock, Treatment and Recovery in Britain, 1914–1930. London: Continuum International Publishing, 2010.
- Remembering and representing the experience of war in twentieth-century France. Toim. Debra Kelly. Lewiston: E. Mellen Press, 2000.

- Remembering the First World War. Toim. Bart Ziino. Abingdon; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2015.
- Rhoades, Michelle Kathleen.** “No safe women”: prostitution, masculinity, and disease in France during the Great War. Ann Arbor: ProQuest Information and Learning Company, 2002.
- Rieber, Alfred.** Civil Wars in the Soviet Union. – *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 2003, nr 4/1, lk 129–162.
- Risthein, Helena.** Märkmeid Jaan Siirakust ja tema maalist “Verduni katedraal sõjapurustustes”. – *Esimene maailmasõda eesti kultuuris*. Tallinna ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised = Proceedings of the Institute of the Estonian Language and Culture 17. Toim. Mirjam Hinrikus, Ave Mattheus. Tallinn: Tallinna Ülikool; Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2015. Lk 331–358.
- Roberts, Mary Louise.** Civilization without Sexes: Reconstructing Gender in Postwar France, 1917–1927. Chicago: Chicago University Press, 1997.
- Roht, Richard.** Sõjasõit: mälestusi Ilmasõjast. Tartu: Noor-Eesti, 1928.
- Rosenberg, Tiit.** Esimene maailmasõda ja Eesti. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2015, nr 4, lk 136–139.
- Rosenberg, William G.** Reading Soldiers’ Moods: Russian Military Censorship and the Configuration of Feeling in World War I. – *American Historical Review* 2014, nr 119/3, lk 714–740.
- Roshwald, Aviel.** Ethnic Nationalism and the Fall of Empires. Central Europe, Russia and the Middle East, 1914–1923. London; New York: Routledge, 2001.
- Salmi-Niklander, Kirsti.** Sündmus, kogemus ja jutustamine. – *Mäetagused* 2009, nr 43, lk 19–38.
- Sanborn, Joshua.** The Russian Empire. – *Empires at war, 1911–1923*. Toim. Robert Gerwarth, Erez Manela. Oxford: Oxford University Press, 2014. Lk 91–108.
- Sanborn, Joshua.** Twenty-First-Century Views of Russia’s Great War Effort. – *Russian Studies in History* 2013, nr 51/3, lk 3–6.
- Schikorsky, Isa.** Briefe aus dem Krieg. Zur Schreibpraxis kleiner Leute im 19. Jahrhundert. – *Lesen und Schreiben in Europa 1500–1900. Vergleichenden Perspektiven*. Toim. Alfred Messerli, Roger Chartier. Basel: Schwabe & Co AG, 2000.
- Smith, John T.** Russian Military Censorship during the First World War. – *Revolutionary Russia* 2001, nr 14/1, lk 71–95.
- Stegmann, Natali.** Veteran Status and War Victims’ Policy in Czechoslovakia from the End of the First World War until the Nineteen-Fifties. – *Veterans and war victims in Eastern Europe during the 20th Century. A Comparison. Comparativ. Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung* 2010, nr 5. Toim. Katrin Boeckh, Natali Stegmann. Lk 63–74.
- Stephane Audoin-Rouzeau, Annette Becker.** 14–18, understanding the Great War. New York: Hill and Wang, 2002.
- Stern, Paul C.** Why do People Sacrifice for Their Nations? – *Perspectives on Nationalism and War*. Toim. John L. Comaroff, Paul C. Stern. Luxembourg: Gordon and Breach, 1995. Lk 99–121.
- Stevenson, Randall.** Literature and the Great War. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Stibbe, Matthew.** Germany, 1914–1933: politics, society and culture. Harlow; New York: Longman, 2010.
- Stone, Norman.** The Eastern Front, 1914–1917. New York: Schribner, 1975.

- Suny, Ronald Grigor.** Nationalities in the Russian Empire. – *The Russian Review* 2000, nr 59, lk 487–492.
- Sõjakirjad, 1914. 1. anne. Tallinn: V. Ehrenpreis, 1914.
- Sõtšov, Andrei.** Vigastatud sõjameeste sotsiaalhoolekandest aastatel 1918–1940. – Eesti ajaloo 19.–20. sajandil. Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 19(26). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012. Lk 315–328.
- Zariņš, Klāvs.** Karavīru vēstules ar lūgumu par pārcelšanu uz latviešu strēlnieku bataljoniem: motivējošie factor. = Soldiers' Letters with a request for the Transfer to the Latvian Riflemen Battalions: Motivating Factors. – Latvijas Kara muzeja gadagrāmata = Latvian War Museum Yearbook XVI. Toim. Juris Ciganovs. Rīga: Latvijas kara muzejs, 2015. Lk 24–33.
- Zeugen des Untergangs: Ego-Dokumente zur Geschichte des Ersten Weltkriegs im Österreichischen Staatsarchiv. Toim. Martin Krenn, Michael Hochedlinger. Innsbruck: Studienverlag, 2013.
- Zieman, Benjamin.** Contested commemorations: republican war veterans and Weimar political culture. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2013.
- Zieman, Benjamin.** War experiences in rural Germany: 1914–1923. Oxford; New York: Berg, 2006.
- Taithe, Bertrand; Thornton, Tim.** Identifying war: conflict and self-definition in Western Europe. – *War. Identities in Conflict, 1300–2000*. Toim. Bertrand Taithe, Tim Thornton. Stroud: Sutton, 1998, lk 1–18.
- Takkin, Arnold.** Eesti Esimese maailmasõja aastail. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961.
- Tamm, Marek.** Ajalugu, mälu ja mäluajalugu: uutest suundadest kollektiivse mälu uuringutes. – *Ajalooline Ajakiri* 2013, nr 1(143), lk 111–134.
- Tamm, Marek.** Hayden White ja keeleline pööre ajaloo filosoofias. – *Tuna* 2003, nr 1, lk 128–133.
- Tamm, Marek.** Semiotic Theory of Cultural Memory: In the Company of Juri Lotman. – *Ashgate Research Companion to Memory Studies*. Toim. Siobhan Kattago. Farnham: Ashgate Publishing, 2014. Lk 127–141.
- Tannberg, Tõnu.** “Selle sajatuhandelise massi elu-olust ja saatusest suures rahvaste heitluses on vähe tehtud juttu...” Ilmasõjaaegsetest mobilisatsioonidest Eestis aastail 1914–1917. – *Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast*. Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Rahvusarhiiv, 2015. Lk 9–20.
- Tannberg, Tõnu.** “Tsaar kui kutsub oma lapsi...” 1914. a mobilisatsioonidest Eesti- ja Liivimaal. – *Rootsi suurriigist Vene impeeriumisse*. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 3(10). Toim. Leino Pahtma, Helina Tamman. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1998. Lk 193–212.
- Tannberg, Tõnu.** Eesti ala Venemaa sõjaväesüsteemi integreerimise tagajärjed: kas “kahesaja-aastane rahuaeg” või verekümnis impeeriumi altarile? – *Eesti mees Vene kroonus: uurimusi Baltikumi ja Venemaa sõjaajaloo impeeriumi perioodil 1721–1917*. Tartu: Ilmamaa, 2011. Lk 11–37.
- Tannberg, Tõnu.** Eesti mees Vene kroonus. Uurimusi Baltikumi ja Venemaa sõjaajaloo impeeriumi perioodil 1721–1917. Tartu: Ilmamaa, 2011.
- Tannberg, Tõnu.** Massiarmee küsimus Venemaal 19. sajandi I poolel. – *Eesti mees Vene kroonus. Uurimusi Baltikumi ja Venemaa sõjaajaloo impeeriumi perioodil 1721–1917*. Tartu: Ilmamaa, 2011. Lk 39–65.

- Tannberg, Tõnu.** Nekrutikohustuse korralduse põhijooned ja tagamaad. – Eesti mees Vene kroonus. Uurimusi Baltikumi ja Venemaa sõjaajaloost impeeriumi perioodil 1721–1917. Tartu: Ilmamaa, 2011. Lk 209–241.
- Tannberg, Tõnu.** *Numerus clausus* Vene armees. Usulistest ja rahvuslikest piirangutest tsaariarmee komplekteerimisel 19. sajandi teisel poolel. – Eesti mees Vene kroonus. Uurimusi Baltikumi ja Venemaa sõjaajaloost impeeriumi perioodil 1721–1917. Tartu: Ilmamaa, 2011. Lk 271–282.
- Tannberg, Tõnu.** Saateks. Lisandusi suure ilmasõja kui “unustatud sõja” tundmaõppimiseks. – Esimene maailmasõda ja Eesti. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 22(29). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014. Lk 5–14.
- Taylor, Paul.** Heroes or traitors? Experiences of southern Irish soldiers returning from the Great War 1919–1939. Liverpool: Liverpool University Press, 2015.
- Teedema, Lea.** Tartu Esimese maailmasõja ajal. – Esimene maailmasõda ja Eesti. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 22(29). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014. Lk 270–357.
- Teräs, Jüri.** EVSÜ 90: Eesti Vigastatud Sõjameeste Ühing 1917/2007. Tallinn: Eesti Vigastatud Sõjameeste Ühing, 2007.
- The Anthropology of Experience. Toim. Victor W. Turner, Edward M. Bruner. Urbana: University of Illinois Press, 1986.
- The Cambridge History of the First World War. Volume 1–3. Toim. Jay Winter, Centre de recherche de l’Historial de Péronne. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2014.
- Thomas, Gregory M.** Treating the trauma of the Great War: soldiers, civilians, and psychiatry in France, 1914–1940. Baton Rouge: Louisiana State University Press, 2009.
- Tolz, Vera.** Modern Russian Memory of the Great War, 1914–20. – The Empire and Nationalism at War. Toim. Eric Lohr, Vera Tolz, Alexander Semyonov, Mark von Hagen. Bloomington: Slavica Publishers, 2014. Lk 257–285.
- Total war and historical change: Europe, 1914–1955. Toim. Arthur Marwick, Clive Emsley, Wendy Simpson. Buckingham; Philadelphia: Open University Press, 2001.
- Traxel, David.** Crusader Nation: The United States in Peace and the Great War, 1898–1920. Westminster: Knopf Publishing Group, 2006.
- Trout, Steven.** On the Battlefield of Memory: The First World War and American Remembrance, 1919–1941 (2nd edition). Tuscaloosa: University of Alabama Press, 2010.
- Undusk, Jaan.** Mälupaik sinepigaas. Esimene maailmasõda, keemiarelv ja kirjandus. – Esimene maailmasõda eesti kultuuris. Tallinna ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised = Proceedings of the Institute of the Estonian Language and Culture 17. Toim. Mirjam Hinrikus, Ave Mattheus. Tallinn: Tallinna Ülikool; Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2015. Lk 195–260.
- Vabadussõja Invaliidide Koonduse avalik seletuskiri. Tartu: Trükk ja Kirjastus, 1930.
- Vabadussõja Invaliidide Koonduse põhikiri. Tartu, 1928.
- Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses I. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 16(23). Koost. Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009.
- Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses II. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et com-

- mentationes Archivi Historici Estoniae 18(25). Koost. Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2010.
- Veterans and war victims in Eastern Europe during the 20th Century. A Comparison. *Comparativ. Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung* 2010, nr 5. Toim. Katrin Boeckh, Natali Stegmann.
- Vitarbo, Gregory.** Rahvuspoliitika ja Vene keiserlik ohvitserikorpus. – Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses II. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 18(25). Koost. Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2010. Lk 283–303.
- Vuorinen, Marja.** Introduction: enemy images as inversions of the self. – *Enemy Images in War Propaganda*. Toim. Marja Vuorinen. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2012.
- War in Peace: Paramilitary Violence in Europe after the Great War. Toim. Robert Gerwarth, John Horne. Oxford; New York: Oxford University Press, 2012.
- War, journalism and history: war correspondents in the two world wars. Toim. Yvonne T. McEwen, Fiona A. Fisker. Bern; New York: Peter Lang, 2012.
- Ward, Ken.** The Baltic States. – *Europe and Ethnicity: World War I and Contemporary Ethnic Conflict*. Toim. Seamus Dunn, T. G. Fraser. Florence: Routledge, 1996. Lk 135–154
- Watson, Alexander.** Enduring the Great War: combat, morale and collapse in the German and British armies, 1914–1918. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2008.
- Watson, Janet S. K.** Fighting different wars: experience, memory, and the First World War in Britain. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2004.
- Weeks, Theodore R.** Venestus ja leedulased. – Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses, I. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 16(23). Koost. Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009. Lk 93–112.
- Wertsch, James.** Voices of Collective Remembering. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2002.
- Wildman, Allan K.** The End of the Russian Imperial Army. Volume 1. The old army and the soldiers' revolt (March–April 1917). Princeton: Princeton University Press, 1980.
- Williams, Chad.** Torchbearers of Democracy. African American Soldiers in the World War I Era. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2010.
- Wilson, Ross J.** Cultural Heritage of the Great War in Britain. Farnham; Burlington: Ashgate, 2013.
- Winter, Jay; Prost, Antoine.** The Great War in history: debates and controversies, 1914 to the present. New York: Cambridge University Press, 2005.
- Winter, Jay; Sivan, Emmanuel.** Setting the framework. – *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Toim. Jay Winter, Emmanuel Sivan. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1999. Lk 6–39.
- Winter, Jay.** General introduction. – *The Cambridge History of the First World War*. Vol. 1: Global War. Toim. Jay Winter, Centre de recherche de l'Historial de Péronne. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2014. Lk 1–10.
- Winter, Jay.** Remembering war: the Great War between memory and history in the 20th century. New Haven: Yale University Press, 2006.

- Winter, Jay.** Sites of memory, sites of mourning: the Great War in European cultural history. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1995.
- Woodworth, Bradley; Tannberg, Tõnu.** “Imperiaalne pööre” paljurahvuseline Vene impeeriumi ajaloo uurimisel. – Vene impeerium ja Baltikum: venustus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses I. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 16 (23). Koost. Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009. Lk 5–15.
- Õun, Mati.** Võitlused Läänemerele 1914–1918: Esimene maailmasõda koduvetes. Tallinn: Olion, 2011.
- Асташов А. Б.** Дезертирство и борьба с ним в царской армии в годы Первой мировой войны. – Российская история 2011, nr 4, lk 44–52.
- Асташов, А. Б.** Братания на Русском фронте Первой мировой войны. – Новый исторический вестник 2011, nr 28, lk 29–41.
- Асташов, А. Б.** Русский фронт в 1914 – начале 1917 года: военный опыт и современность. Москва: Новый хронограф, 2014.
- Асташов, А. Б.** Сексуальный опыт русского солдата на Первой мировой и его последствия для войны и мира. – Военно-историческая антропология. Ежегодник, 2005/2006. Toim. E. C. Сенявская. Москва: РОССПЭН, 2006. Lk 367–382.
- Асташов, А. Б.** Членовредительство и симуляция болезней в Русской армии во время Первой мировой войны. – Новый исторический вестник 2012, nr 34, lk 6–18.
- Белов, С. Б.** Патриотизм 1914 года (к вопросу о природе (социологии) феномена русского (российского) патриотизма). Нижегородский ракурс. Научное эссе. Нижний Новгород: Арабеск, 2009.
- Белова, И. Б.** Первая мировая война и российская провинция 1914 – февраль 1917 г. Москва: АИРО-XXI, 2011.
- Булгакова, Л. А.** Невенчаннные солдатки: борьба за признание гражданских браков в годы Первой мировой войны. – Власть, общество и реформы в России в XIX-начале XX в.: исследования, историография, источники. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2009. Lk 183–214.
- Военно-историческая антропология. Ежегодник, 2002; 2003/2004; 2005/2006. Toim. E. C. Сенявская. Москва: РОССПЭН, 2002–2006.
- Голубев, А. В.; Поршнева, О. С.** Образ союзника в сознании российского общества в контексте мировых войн. Москва: Новый хронограф, 2012.
- Гронский, А. Д.** Белорусский национализм и период Первой мировой войны. – Первая мировая война: история, геополитика, уроки истории и современность (к 90-летию окончания Первой мировой войны и началу формирования Версальско-Вашингтонской системы международных отношений). Международная научно-теоретическая конференция 11–12 ноября 2008 г. Витебск: УО “ВГУ им. П.М. Машерова”, 2008. Lk 188–189.
- Гудков, Лев.** Идеология “врага”. “Враги” как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции. – Образ врага. Toim. Л. Гудков. Москва: ОГИ, 2005. Lk 7–79.
- Гущин, Александр.** Польский вопрос в политике России в годы Первой мировой войны. – Россия и Великая война. Опыт и перспективы осмысления роли Первой мировой войны в России и за рубежом. Материалы международной конференции, Москва, 8 декабря 2010 г. Москва: Издательство Московского Университета, 2011. Lk 61–73.

- Кабанов, Николай.** Еврейский вопрос на территории Латвии в годы Первой мировой войны. – Россия и Великая война. Опыт и перспективы осмысления роли Первой мировой войны в России и за рубежом. Материалы международной конференции, Москва, 8 декабря 2010 г. Москва: Издательство Московского Университета, 2011. Lk 73–80.
- Кабытов, П. С.** Формирование антивоенных настроений в период Первой мировой войны. – Война и общество. К 90-летию начала Первой мировой войны. Самара: Изд-во Универс-груп, 2004. Lk 61–74.
- Козенко, Б. Д.** Отечественная историография Первой мировой войны. – Новая и новейшая история 2001, nr 3, lk 3–27.
- Колоницкий, Б. И.** “Трагическая эротика”: образы императорской семьи в годы Первой мировой войны. Москва: Новое литературное обозрение, 2010.
- Копылов, Н. А.** Латышские стрелки в Первой мировой войне 1914–1918 гг.: формирование и социально-этнический состав. – Великая война: сто лет. Toim. M. Ю. Мягков, К. А. Пахалюк. Москва: Нестор-История, 2014. Lk 109–121.
- Купцова, И. В.** “Образ врага” в сознании художественной интеллигенции в годы Первой мировой войны. – Военно-историческая антропология. Ежегодник, 2003/2004. Новые научные направления. Toim. E. С. Сенявская. Москва: РОССПЭН, 2004. Lk 276–286.
- Лапин, Владимир.** Армия империи – империя в армии. Организация и комплектование вооруженных сил России в XVI – начале XX вв. – Ab Imperio 2001, nr 4, lk 109–140.
- Лобанов, Д. А.** Повседневная жизнь солдат тыловых гарнизонов в 1914–1917 гг. – Урал в военной истории России: традиции и современность. Екатеринбург: ИИиА УрО РАН, 2003.
- Миллер, Алексей.** Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования. Москва: Новое литературное обозрение, 2006.
- Мировые войны и развитие человечества: сборник научных статей. Toim. E. К. Миннибаев, С. В. Егорышев, С. А. Ширинкин. Уфа: Восточный университет, 2005.
- Носкова, А. Ф.** Национальные меньшинства в Восточной Европе: геополитический ракурс проблемы (от Первой ко Второй мировой войны). – Славянский мир в эпоху войн и конфликтов XX века. Санкт-Петербург: Алетейя, 2011. Lk 150–165.
- Орловски, Даниел.** Великая война и российская память. – Россия и Первая мировая война. Материалы международного научного colloквиума. Санкт-Петербург: Изд-во ГПА, 1999. Lk 49–57.
- Оськин, М. В.** Неизвестные трагедии Первой мировой. Пленные. Дезертиры. Беженцы. Москва: Вече, 2011.
- Первая мировая война в истории Беларуси, России и мира: Материалы Международной конференции 28–29 апреля 2011 г. Могилев. Москва: Издательство Московского университета, 2011.
- Первая мировая война в оценке современников: власть и российское общество, 1914–1918: в четырех томах. Toim. A. П. Ненароков, В. В. Журавлев. Москва: РОССПЭН, 2014.
- Первая мировая война и проблемы российского общества: материалы международной научной конференции 20–21 ноября 2014 г. Санкт-Петербург: Государственная полярная академия, 2014.

- Первая мировая война: Историографические мифы и историческая память. Монография в 3 кн. Тоim. О. В. Петровская. Москва: Российский институт стратегических исследований, 2014.
- Первая мировая война. Пролог XX века. Тоim. В. Л. Мальков. Москва: Наука, 1998.
- Письма с войны, 1914–1917. От первого лица. История России в воспоминаниях, дневниках, письмах. Koost. А. Б. Асташов, П. А. Симмонс. Москва: Новый хронограф, 2015.
- Попов, А. В.** Документы по истории Первой мировой войны в музеях и архивах русского зарубежья. – Российские и славянские исследования 2007, nr 2, lk 115–126.
- Поршнева, О. С.** Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны. Москва: РОССПЭН, 2004.
- Поршнева, О. С.** Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат России в период первой мировой войны (1914 – март 1918 гг.). Екатеринбург: УрО РАН, 2000.
- Поршнева, О. С.** Эволюция образа воины в сознании массовых слоев Российского общества в 1914 – начале 1917 гг. – Военно-историческая антропология. Актуальные проблемы изучения. Ежегодник, 2005/2006. Тоim. Е. С. Сенинская. Москва: РОССПЭН, 2006. Lk 82–98.
- Пухляк, Олег.** Прибалтийские губернии летом-осенью 1914 г. в описании газеты “Рижский Вестник”. – Россия и Великая война. Опыт и перспективы осмысления роли Первой мировой войны в России и за рубежом. Материалы международной конференции, Москва, 8 декабря 2010 г. Москва: Издательство Московского Университета Москва, 2011. Lk 164–180.
- Рахимов, Р. К.** Народы России в годы войны: национальный вопрос. – Первая мировая война. Историографические мифы и историческая память. Монография в 3 кн. Книга 1. Народы Российской империи. Тоim. О. В. Петровская. Москва: Российский институт стратегических исследований, 2014. Lk 207–232.
- Россия в годы Первой мировой войны: экономическое положение, социальные процессы, политический кризис. Тоim. Ю. А. Петров. Москва: РОССПЭН, 2014.
- Россия и Первая мировая война: экономические проблемы, общественные настроения, международные отношения. Сборник статей. Тоim. Ю. А. Петров. Москва: Институт российской истории российской академии наук, 2014.
- Русская публицистика и периодика эпохи Первой мировой войны: политика и поэтика: исследования и материалы. Тоim. В. В. Полонский. Москва: Институт мировой литературы РАН (ИМЛИ), 2013.
- Рыжкова, Н. В.** Донские казаки в войнах России начала XX века. Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 2003.
- Свилас, С. Ф.** Российская историография Первой мировой войны. – Белорусский журнал международного права и международных отношений 2004, nr 4, lk 68–72.
- Семенова, Е. Ю.** Историография проблемы мировоззрения российского общества в Первую мировую войну. – Известия Самарского научного центра РАН 2011, nr 3, lk 213–221.
- Сенинская, Е. С.** “Потерянное поколение”: литературное клише и социально-психологические реалии. – Военно-историческая антропология. Ежегодник, 2003/2004. Новые научные направления. Тоim. Е. С. Сенинская. Москва: РОССПЭН, 2004. Lk 365–380.

- Сенявская, Е. С.** Военно-историческая антропология и психология: на материале российских войн XX века: учебно-методическое пособие для студентов, магистрантов и аспирантов гуманитарных специальностей высших учебных заведений. Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2012.
- Сенявская, Е. С.** Память о Первой мировой войне в России и на Западе: исторические условия и особенности формирования. – Великая война: сто лет. Toim. М. Ю. Мягков, К. А. Пахалюк. Москва: Нестор-История, 2014. Lk 13–22.
- Сенявская, Е. С.** Противники России в войнах XX века. Эволюция “образа врага” в сознании армии и общества. Москва: РОССПЭН, 2006.
- Сенявская, Е. С.** Психология войны в XX веке: исторический опыт России. Москва: РОССПЭН, 1999.
- Сенявская, Е. С.** Человек на войне. Историко-психологический очерк. Москва: Российская академия наук; Институт российской истории РАН, 1997.
- Серапионова, Е. П.** К истории формирования чехословацких воинских частей на российской территории в годы Первой мировой войны. – Славянский мир в эпоху войн и конфликтов XX века. Санкт-Петербург: Алетей, 2011. Lk 120–136.
- Сергеев, Е. Ю.** Новые подходы к исследованию Первой мировой войны. – Великая война: сто лет. Toim. М. Ю. Мягков, К. А. Пахалюк. Москва: Нестор-История, 2014. Lk 13–22.
- Смыкалин, А. С.** Перлюстрация корреспонденции и почтовая военная цензура в России и СССР. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2008. Lk 90–108.
- Соболев, И. Г.** Борьба с “немецким засильем” в России в годы Первой мировой войны. Автореф. дис. канд. ист. наук. Санкт-Петербург, 1998.
- Фатеев, Андрей.** Образ врага в советской пропаганде. 1945–1954 гг. Москва: Ин-т рос. истории РАН, 1999.
- Физелер, Беате.** Развитие государственной помощи инвалидам в России от поздней Российской империи до сталинской “революции сверху”. – Опыт мировых войн в истории России. Toim. И. В. Нарский, Факультет права и финансов (Южно-Уральский государственный университет), Центр культурно-исторических исследований (Южно-Уральский государственный университет), Общество интеллектуальной истории. Челябинское отделение. Челябинск: Каменный пояс, 2007. Lk 49–64.

Ajakirjandus, perioodilised väljaanded

- Eesti Sõjamees (1917, 1918)
 Invaliid (1920, 1921, 1922, 1924, 1925, 1926, 1927, 1935, 1936, 1939)
 Postimees (1918, 1921, 1925, 1930)
 Päevaleht (1928, 1930)
 Riigi Teataja (1920, 1922, 1923, 1924)
 Vabadussõjainvaliid (1939)

Käsikirjalised materjalid

- Adolf-Arthur Kuldkepi päevik (Tarvo Kuldkepi valduses).
A. Friedmanni päevik (dr Aigi Rahi-Tamme valduses).
Aleksander Nordmani päevik (Elis Saare valduses).
Emilie Rekkarole saadetud sõdurikirjad (Taavi Veileri valduses).
Eglit, Liisi. Eesti sõdurite sõjakogemus: võrdlev analüüs sõjaaegsete kirjade ja sõja-
järgsete mälestuste põhjal. Magistritöö. Juhendaja Aigi Rahi-Tamm. Tartu, 2012.
Kröönström, Mati. Eesti rahvusest ohvitserid Vene armees 1870–1917. Magistritöö.
Juhendaja Tõnu Tannberg. Tartu, 1999.
Martin Ilusmetsa elulugu (prof Mati Lauri valduses).
Nimmer, Andero. Vabadussõja Ajaloo Komitee (1926–1940). Magistritöö. Juhendaja
Ago Pajur. Tartu, 2013.
Pärn, Mari. Eesti Vigastatud Sõjameeste Ühing 1917–1940. Bakalaureusetöö. Juhend-
daja Aigi Rahi-Tamm. Tartu, 2012.
Rebhan-Glück, Ines. “Wenn wir nur glücklich wieder beisammen wären...” Der Krieg,
der Frieden und die Liebe am Beispiel der Feldpostkorrespondenz von Mathilde und
Ottokar Hanzel (1917/18). Magistritöö. Juhendaja Christa Ehrmann-Hämmerle.
Universität Wien, 2010.
Zientek, Adam Derek. Wine and Blood. Alcohol, Morale, and Discipline in the French
Army on the Western Front, 1914–1918. Doktoritöö. Juhendaja James Patrick
Daughton. Stanford University, 2013.
Teadmata autori päevik 1 (dr Aigi Rahi-Tamme valduses).
Teadmata autori päevik 2 (Aado Altmetsa valduses).

Internetileheküljed

- 100 aastat ilmasõjast.** www.ilmasõda.ee [25.01.2016].
Bahovski, Erkki. Admiral Pitka viimased päevad selginevad. – Postimees 2001, 16.
märts. <http://www.postimees.ee/1856813/admiral-pitka-viimased-paevad-selginevad>
[16.10.2014].
First World War Centenary. www.1914.org [25.01.2016].
Russia's Great War and Revolution. www.russiasgreatwar.org [03.02.2016].
Салтык, Г. А.; Строева, А. А. Первая мировая война: к истории военной цензуры. –
Ученые записки: электронный научный журнал КурГУ 2011, nr 3(19)/1.
<http://scientific-notes.ru/pdf/020-005.pdf> [13.02.2016].

SUMMARY

Estonian Soldiers in the First World War: The War Experience and its Postwar Meaning

The First World War (WWI) is often referred to as the “forgotten war” in the academic research and collective memory of Eastern Europe, including Estonia. In the 1920s and 1930s, WWI was overshadowed by postwar conflicts that had secured the existence of the new nation states. World War II (WWII) and the following Soviet period pushed WWI even further to the margins of the region’s academic historiography and public remembrance. After the collapse of the Soviet Union in 1991, the focus of Eastern European and Russian historiography has remained on various topics related to WWII and the Soviet period. Despite the fact that the 100th anniversary from the start of WWI in 2014 has significantly increased the number of academic studies dedicated to the war, there are still numerous gaps in the historiography that limit our understanding of wartime developments on the Eastern Front, the long-lasting traces of the war, and its position within the postwar collective memory. Furthermore, these gaps also complicate drawing regional as well as transnational comparisons, such as between the various belligerent parties of the Eastern and Western Fronts.

One of the topics that has been studied extensively in the West but has received less attention in Russia and Eastern Europe is the war experience of soldiers. The current methodological framework for analyzing and understanding the war experience usually distinguishes between three levels: *reality* (the actual events that took place in the past), *experience* (how these real events were evaluated and perceived by the people who lived through them), and *representation* (how these people communicated their experiences). Thus, the war experiences are seen as *constructions of reality*, shedding light not so much on the historical events but rather the various meanings that were given to the reality by people who experienced it, and the sociopolitical factors that influenced the ways people both experienced these events and later expressed their stories.

My thesis is the first attempt to comprehensively explore and analyze the collective component of the war experiences of Estonian soldiers who served in the Russian Army during WWI, and the postwar, often long-lasting traces of these experiences. Relying on various archival sources, such as Estonian soldiers’ egodocuments (letters, diaries, memoirs) and materials of Estonian veterans’ organizations that were established between the two world wars, the thesis analyzes both the common as well as heretofore less explored elements of the war experiences of Estonian soldiers, and compares the traits of Estonians’ experiences with the ones of other soldiers on the Western and Eastern Fronts. Consisting of five articles written during the author’s doctoral studies and supplemented by an introduction and a conclusion, the thesis examines how Estonian soldiers’ experiences formed during the war, how WWI experiences were

evaluated and perceived by veterans, the political establishment and general public during interwar Estonia, and how these experiences were later re-implemented by veterans who faced new critical situations, such as encounters with the Soviet surveillance system in the 1940s and 1950s. The thesis focuses on the following questions:

- What were the main elements of Estonian soldiers' war experiences, and the factors that influenced these components?
- How did the multiethnic background of the Russian Army and the “national question” affect Estonians’ war experiences, and how did these experiences in turn shape Estonians’ national awareness and self-perception?
- What were the main factors that influenced Estonian soldiers’ return home, and the ways veterans retrospectively perceived and communicated their experiences?
- How did Estonian WWI veterans seek to improve their poor socioeconomic position during the interwar period, and what kind of obstacles did they face in doing so?
- What was the meaning of WWI experiences for Estonian veterans who encountered the Soviet surveillance system in the 1940s and 1950s?
- What components and factors make Estonian soldiers’ experiences unique, compared with other national groups, and what are the prospects of further exploring this subject matter?

The collective component of the war experiences of Estonian soldiers consisted of several universal elements that can also be traced in the experiences of other national groups both on the Eastern and Western Fronts, such as enemy image, self-image, relations with fellow soldiers and the home front, returning home after the war, etc. However, these universal elements were strongly shaped by several unique factors in the region, such as the central role of the “national question” among many minorities who served in the Russian Army, and the numerous conflicts (“wars after the war”) that took place immediately after the end of WWI.

The national question, i.e. the national composition and the related framework of various rules and regulations of the Russian Army during WWI, mixed with the overall trend of rising national consciousness of several of the Empire’s minorities (incl. Estonians) were the key factors that shaped Estonians’ war experiences as well as their national awareness during the war. Estonian soldiers were thinly distributed between the Russian military units during the majority of the length of the war (they were allowed to form their own national units only after the February Revolution in 1917). Poor knowledge of the Russian language among the Estonians and anti-German campaigns in the Russian Empire that often targeted people hailing from its Western provinces greatly influenced the way Estonian soldiers understood and expressed various aspects of their experience, such as camaraderie (or lack thereof), relations with the home front and enemy image. Estonians’ poor relationship with their fellow Russian soldiers, and their overall disadvantaged situation in the army also strengthened soldiers’

Estonian national consciousness and deteriorated their attitude towards the Russian Empire.

Another important factor that shaped Estonians' experience and, especially, the wider meaning that was attributed to it after the war was the complex mixture of falling empires, rising nation-states, occupations and post-war conflicts that is often referred to as the "long" First World War on the Eastern Front. The fall of the Russian Empire, the proclamation of the Estonian Republic (February 1918), the following German occupation (February–November 1918) and the War of Independence (November 1918 – February 1920) shaped Estonian soldiers' experience of returning home and adjusting to civil life, influenced the collective memory of the interwar period and affected not only how the Estonian political establishment and society evaluated WWI veterans' experiences, but also how veterans themselves expressed their experiences in the 1920s–1930s. The turbulent times diminished the amount of stress veterans put on their personal problems associated with their return, and reduced the presence of nostalgia and protest in their memoirs.

Since the War of Independence and its veterans' experiences held a central position in the interwar collective memory as well as the nation-building process of the young Estonian Republic, WWI veterans and, especially, war invalids were pushed into a rather weak socioeconomic position after the war. Although the Association of Estonian Injured Soldiers (*Eesti Vigastatud Sõjameeste Ühing*, the largest organization of war invalids in interwar Estonia that mostly consisted of WWI veterans) attempted to improve the welfare and social position of WWI invalids, their moderate activities, such as sending draft bills to the parliament and raising funds through charitable events and campaigns, faced rather strong opposition from Estonia's political establishment and society more broadly as well as from a number of veterans of the War of Independence. Furthermore, the fact that the equalization of the socioeconomic position of WWI and the War of Independence invalids never materialized clearly discouraged the organization and restrained its activity, especially during the last years of the interwar period.

The long-lasting traces of the legacy of WWI become clearly visible when analyzing the implementation of war experiences in subsequent critical situations. Highlighting the cases of four Estonian WWI veterans (Aleksander Haamer, Oskar Nõmmela, Abel Pihu, Tõnu Talbak), this thesis is the first attempt to analyze the meaning of Estonians' WWI experience over a long timespan by mapping connections between WWI and various critical events (arrests, interrogations, deportations, etc.) that took place in the 1940s and 1950s. While the veterans' service in the Russian Army during WWI was not a central topic for the Soviet security organs when generating charges, the related facts were profusely used to perpetuate "guilt" among the accused. However, the legacy and traces of WWI are more apparent in veterans' implementation of survival strategies in these critical situations: the strategies reflected in veterans' memoirs of the 1930s, such as evasiveness when communicating with officials, distortion of facts, self-preservation, and relations with compatriots, were all re-

implemented when encountering the Soviet surveillance system and later serving the punishment.

By comparing and contrasting Estonian soldiers' experiences with those of other nationalities who served on the Eastern or Western Fronts, the thesis highlights the need to further research and analyze various topics, such as the experiences of minorities who served in the Russian Army as well as other imperial armies during the war, the numerous aspects of the "long" WWI on the Eastern Front and the ways these shaped war experiences and collective memory in the region. Based on the results of this thesis and the broader historiography of WWI, a number of new research areas and questions can be drafted.

On the local level, topics related to comparing war experiences of soldiers of WWI and the War of Independence as well as connecting these experiences with the processes and events taking place on the home front (e.g. growing Estonian national awareness, anti-German campaigns) need to be explored. A deeper analysis of the collective memory of the War of Independence during interwar Estonia, as well as the interconnectedness of memory and various socio-political factors (e.g. the *vaps* movement, authoritarian regime of Konstantin Päts) would allow us to better understand both the position of the veteran groups in the 1920s and 1930s and the interwar Estonian society as a whole. Furthermore, comparing Estonian soldiers' experiences from various 20th-century conflicts (WWI, the War of Independence, WWII, the Cold War hotbeds) would enable us to explore how these experiences were transferred from one war to another, and how new conflicts and their memory shaped the meaning and remembrance of the previous experiences. On the international level, a complex analysis of the experiences of various ethnic groups in the Russian Army is yet to be written. Comparing and contrasting the key factors of the experiences of soldiers who served on the Eastern Front as part of the Russian Army with the soldiers from other armies/fronts would contribute greatly to the transnational perspectives of international historiography.

ELULOOKIRJELDUS

Nimi: Liisi Esse
Sünniaeg: 23.10.1987
Kodakondsus: Eesti
E-post: Liisi.Esse@stanford.edu

Hariduskäik:

2012–... Tartu Ülikool, doktoriõpe
2009–2012 Tartu Ülikool, M.A. (*cum laude*)
2006–2009 Tartu Ülikool, B.A. (*cum laude*)

Teenistuskäik:

01.2013–... Stanfordini Ülikooli Raamatukogu, Eesti ja Balti õpingute kuraator
07.2012–01.2013 Eesti Rahvusrhiiv, spetsialist
07.2010–06.2012 Eesti Rahvusrhiiv, projektijuht

Peamised uurimisvaldkonnad:

Eesti Esimese maailmasõja sõdurid ja veteranid; sõjakogemus; egodokumendid jt autobiograafilised materjalid allikana

Doktoriväitekirjaga seotud publikatsioonid:

- [2017] Liisi Esse. Estonian Soldiers in World War I: A Distinctive Experience of a Small Nation in the Russian Army. – Russia's Great War and Revolution, 1914–1922: The Frontline Experience. Toim. Laurie Stoff, Anthony Heywood, Boris Kolonitskii, John Steinberg. Bloomington, Indiana: Slavica Publishers of Indiana University, 2017 [ilmumas].
- [2016] Liisi Esse. "Nii oleme 20 aastat sunnitud olnud kiratsema oma riikluse juures..." Esimese maailmasõja invaliidide toetused ja ühiskondlik positsioon 1920.–1930. aastate Eestis. – Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 24(31). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv [ilmumas].
- 2014 Aigi Rahi-Tamm, Liisi Esse. Sõjaveteranid NKVD ees: Esimese maailmasõja peegeldused veerand sajandit hiljem. – Esimene maailmasõda ja Eesti. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae, 22(29). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 391–411.
- 2014 Liisi Esse. Kuidas mõjutas Vene armee rahvuslik taustsüsteem eesti sõdurite sõjakogemust ja rahvusluse arengut Esimeses maailmasõjas? – Esimene maailmasõda ja Eesti. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 22(29). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 132–155.

- 2014 Liisi Eglit. The Experience of Returning. Estonian World War I Soldiers' Return to Society. – Frontwechsel. Österreich-Ungarns “Grosser Krieg” im Vergleich. Toim. Wolfram Dornik, Julia Walleczek-Fritz, Stefan Wedrac. Wien; Köln; Weimar: Böhlau, 71–90.

Muud teaduslikud publikatsioonid:

- 2015 Liisi Esse. Esimene maailmasõda kui unustatud sõda. – Sirp: Eesti Kultuurileht 37, 2–3.
- 2015 Liisi Esse. Suure sõja mäletamine. Kirjad, päevikud ja mälestused eestlaste sõjakogemuse avajana. – Eestlased I maailmasõjas. Mälestused, päevikud, kirjad. Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Rahvusarhiiv, 21–32.
- 2012 Liisi Eglit. Sõja- ja kodurinde suhted I maailmasõjas osalenud eesti sõdurite kirjades ja mälestustes. – Sõjaväe ja tsiviilelanike suhted. = War and Civilians. Eesti sõjaajaloo aastaraamat = Estonian Yearbook of Military History 2(8). Toim. Toomas Hiio. Tallinn; Viimsi: Tallinna Ülikool; Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum, 57–88.
- 2012 Liisi Eglit. Kirjad, päevikud ja mälestused Esimeses maailmasõjas osalenud eesti sõdurite sõjakogemust kajastavate allikatena. – Eesti ajaloo 19.–20. sajandil. Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 19(26). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 212–234.

Projektid:

- 2010–2013 “Eesti Teadusfondi uurimistoetus” projekt ETF8190 “Mälu- praktikad: järjepidevused ja katkestused 20. sajandi mäletamises = Practices of memory: continuities and discontinuities of remembering the 20th century (1.01.2010–31.12.2014)”, põhitäitja. Vastutav täitja Ene Kõresaar, Tartu Ülikool, sotsiaal- ja haridus- teaduskond.

Tunnustused, stipendiumid:

- 2012 Üliõpilaste teadustööde riiklik konkurss, tänukiri
- 2012 Eesti Ajalooarhiiv, tudengipreemia
- 2010/2011 Estonian-Revelia Academic Fund, Harald Raudsepa nimeline stipendium

Teadusorganisatsiooniline tegevus:

- 2016–... Association for the Advancement of Baltic Studies, juhatuse liige
- 2015–... Stanford Center for Russian, East European and Eurasian Studies, juhtkomisjoni liige
- 2015–... Baltic Heritage Network, liige

CURRICULUM VITAE

Name: Liisi Esse
Date of birth: October 23, 1987
Nationality: Estonian
E-mail address: Liisi.Esse@stanford.edu

Education:

2012–... University of Tartu, doctoral studies
2009–2012 University of Tartu, M.A. (*cum laude*)
2006–2009 University of Tartu, B.A. (*cum laude*)

Employment history:

01.2013–... Stanford University Libraries, Assistant Curator for
Estonian and Baltic Studies
07.2012–01.2013 Estonian National Archives, junior researcher
07.2010–06.2012 Estonian National Archives, project manager

Main research areas:

Estonian soldiers and veterans of the First World War; war experience; egodocuments and other autobiographical materials as historical sources

Publications connected with the thesis:

- [2017] Liisi Esse. Estonian Soldiers in World War I: A Distinctive Experience of a Small Nation in the Russian Army. – Russia's Great War and Revolution, 1914–1922: The Frontline Experience. Toim. Laurie Stoff, Anthony Heywood, Boris Kolonitskii, John Steinberg. Bloomington, Indiana: Slavica Publishers of Indiana University, 2017 [forthcoming].
- [2016] Liisi Esse. “Nii oleme 20 aastat sunnitud olnud kiratsema omariikluse juures...” Esimese maailmasõja invaliidide toetused ja ühiskondlik positsioon 1920.–1930. aastate Eestis. [“And so we have been forced to languish throughout the 20 years of nationhood...” The welfare and social status of World War I invalids in the interwar Estonia.] – Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 24(31). Ed. by Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv [forthcoming].
- 2014 Aigi Rahi-Tamm, Liisi Esse. Sõjaveteranid NKVD ees: Esimese maailmasõja peegeldused veerand sajandit hiljem. [War veterans put on NKVD trial: reflections of World War I a quarter-century later.] – Esimene maailmasõda ja Eesti. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae, 22(29). Ed. by Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 391–411.

- 2014 Liisi Esse. Kuidas mõjutas Vene armee rahvuslik taustsüsteem eesti sõdurite sõjakogemust ja rahvusluse arengut Esimeses maailmasõjas? [How did the Russian Army's national background influence the war experience and national awareness of Estonian soldiers?] – *Esimene maailmasõda ja Eesti. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae* 22(29). Ed. by Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 132–155.
- 2014 Liisi Eglit. The Experience of Returning. *Estonian World War I Soldiers' Return to Society*. – *Frontwechsel. Österreich-Ungarns "Grosser Krieg" im Vergleich*. Ed. by Wolfram Dornik, Julia Walleczek-Fritz, Stefan Wedrac. Wien; Köln; Weimar: Böhlau, 71–90.

Other publications:

- 2015 Liisi Esse. Esimene maailmasõda kui unustatud sõda. [The First World War as a forgotten war.] – *Sirp: Eesti Kultuurileht* 37, 2–3.
- 2015 Liisi Esse. Suure sõja mäletamine. Kirjad, päevikud ja mälestused eestlaste sõjakogemuse avajana. [Remembering the Great War. Letters, diaries and memoirs illuminating the war experiences of Estonian soldiers.] – *Eestlased I maailmasõjas. Mälestused, päevikud, kirjad*. Ed. by Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Rahvusarhiiv, 21–32.
- 2012 Liisi Eglit. Sõja- ja kodurinde suhted I maailmasõjas osalenud eesti sõdurite kirjadest ja mälestustes. [Relations between Fighting Front and Home Front in Letters and Memoirs of Estonian WWI Soldiers.] – *Sõjaväe ja tsiviilelanike suhted. = War and Civilians. Eesti sõjaajaloo aastaraamat = Estonian Yearbook of Military History* 2(8). Ed. by Toomas Hiio. Tallinn; Viimsi: Tallinna Ülikool; Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum, 57–88.
- 2012 Liisi Eglit. Kirjad, päevikud ja mälestused Esimeses maailmasõjas osalenud eesti sõdurite sõjakogemust kajastavate allikatena. [Letters, Diaries and Memoirs as a Source Material of the War Experience of Estonian Soldiers in the First World War.] – *Eesti ajaloo* 19.–20. sajandil. Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest. *Eesti Ajalooarhiivi Toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae* 19(26). Ed. by Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 212–234.

Projects:

- 2010–2013 “Estonian Science Foundation Research Grant” project ETF8190 “Mälupraktikad: järjepidevused ja katkestused 20. sajandi mäletamises = Practices of memory: continuities and discontinuities of remembering the 20th century (1.01.2010–31.12.2014)”, member of senior research staff. Principal investigator Ene Kõresaar, University of Tartu, Faculty of Social Sciences and Education.

Awards, grants:

- 2012 The Estonian National Student Research Competition, diploma
- 2012 Estonian Historical Archives, Annual Prize for Students
- 2010/2011 Estonian-Revelia Academic Fund, Harald Raudsepp grant

Professional affiliations:

- 2016–... Association for the Advancement of Baltic Studies, board member
- 2015–... Stanford Center for Russian, East European and Eurasian Studies,
member of steering committee
- 2015–... Baltic Heritage Network, member

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940. Tartu, 1991.
2. **Jüri Linnus.** Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandini. Tartu, 1991.
3. **Vahur Made.** Eesti ja rahvasteliit. Tartu, 1999.
4. **Martin Hallik.** Tartu ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaar-orientalistikas (1802–1940). Tartu, 2001.
5. **Anti Selart.** Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Tartu, 2002.
6. **Aldur Vunk.** Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatüüpidest. Tartu, 2003.
7. **Andres Andresen.** Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele. Tartu, 2004.
8. **Katri Raik.** Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, 2004.
9. **Aigi Rahi-Tamm.** Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Tartu, 2004.
10. **Anu Raudsepp.** Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu, 2005.
11. **Lea Leppik.** Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu, 2006.
12. **Karin Hiiemaa.** Aafrika retseptioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917). Tartu, 2006.
13. **Людмила Дубьева.** Историческая наука в Тартуском университете в конце XIX – начале XX вв. Тарту, 2006.
14. **Sirje Tamul.** Eraalgatuslikest stipendiumidest Tartu Ülikoolis 1802–1918. Tartu, 2007.
15. **Marten Seppel.** Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu, 2008.
16. **Mati Kröönström.** Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. Tartu, 2008.
17. **Märt Läänemets.** *Gaḍāvyūha-sūtra* kui ajalooallikas. Tartu, 2009.
18. **Epi Tohvri.** Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. Tartu, 2009.
19. **Indrek Paavle.** Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950. Tartu, 2009.
20. **Aivar Põldvee.** Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal. Tartu, 2010.

21. **Vladimir Sazonov.** Die Königstitel und -epitheta in Assyrien, im Hethiterreich und in Nordsyrien (*Ugarit, Emar, Karkemiš*) in der mittelassyrischen Zeit: Strukturelle Gemeinsamkeiten, Unterschiede und gegenseitige Beeinflussung. Tartu, 2010.
22. **Andres Seene.** Eesti sõjaväe ohvitseride ettevalmistamise süsteemi kujunemine ja areng 1919–1940. Tartu, 2011.
23. **Piret Õunapuu.** Eesti rahva muuseumi loomine ja väljakujunemine. Tartu, 2011.
24. **Ilmar Rootsi.** Hunt ja inimene: suhted Eestis XVIII sajandi keskpaigast XIX sajandi lõpuni. Tartu, 2011, 282 lk.
25. **Kaja Kumer-Haukanõmm.** Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel. Tartu, 2012, 202 lk.
26. **Meelis Maripuu.** Omavalitsuseta omavalitsused Halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. Tartu, 2012, 332 lk.
27. **Kaarel Vanamõlder.** Kommunikatsiooniväli Rootsi Läänemere-provintsid 17. sajandi lõpul – Revalsche Post-Zeitung varauusaegse informatsioonikandjana. Tartu, 2012, 221 lk.
28. **Laine Randjärv.** Loovisiksuse roll Eesti laulupeoliikumises aastatel 1940–1980. Tuudur Vettiku ja Roland Laasmäe epistolaarse pärandi põhjal. Tartu, 2013, 305 lk.
29. **Meelis Saueauk.** Nõukogude julgeolekuorganite ja Eestimaa Kommunistliku Partei koostöö Eesti sovetiseerimisel aastatel 1944–1953. Tartu, 2013, 355 lk.
30. **Ivo Juurvee.** Riigisaladuse kaitse Eesti Vabariigis 1918–1940. Tartu, 2013, 282 lk.
31. **Mari Nõmmela.** Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Voldemar Vaga kunstiajalookirjutuses 20. sajandi II poolel. Tartu, 2013, 213 lk.
32. **Kristi Kukk.** Väikerahvuste ajalookäsitluste genees ja narratiivid: Eesti võrdluses teiste Põhjala ja Baltikumi mittedominantsete rahvustega 19. sajandist kuni Teise maailmasõjani. Tartu, 2013, 180 lk.
33. **Helen Rohtmets-Aasa.** Eesti Vabariigi sisserändepoliitika aastatel 1920–1923. Tartu, 2014, 166 lk.
34. **Olev Liivik.** Eesti NSV Ministrite Nõukogu institutsionaalne areng ja kaadrid 1940–1953. Tartu, 2014, 349 lk.
35. **Reigo Lokk.** Sepistades natsiooni: taasiseseisvunud Eesti etnoliitilised konfliktid. Tartu, 2015, 465 lk.
36. **Tõnis Tatar.** Kolmas tee Eesti NSV kunstis: avangardi ja võimumeelsuse vahel. Tartu, 2015, 295 lk.
37. **Madis Maasing.** The Role of the Bishops in the Livonian Political System (in the First Half of the 16th Century). Tartu, 2016, 318 lk.